

Os
kommune

KOMMUNEDPLAN FOR KULTURMINNER OG KULTURMILJØ

PlanID: 201803
Vedtatt: xxx

Forsidefoto: Oddentunet, Narjordet
Anja Ø. Ryen

KOMMUNEDELPLAN FOR KULTURMINNER OG KULTURMILJØ

2020

Arbeidsgruppa for planarbeidet har bestått av:

<i>Anne Kristin Røddal:</i>	<i>Os kommune, Kultur- og biblioteksjef</i>
<i>Berit Siksjø:</i>	<i>Os kommune, Landbruksavdelingen</i>
<i>John Holm Lillegjelten:</i>	<i>Lokalhistoriker</i>
<i>Jenny Fjellheim:</i>	<i>Rørosmuseet, fagkonsulent sørsamisk</i>
<i>Mattis Danielsen:</i>	<i>Arkeolog</i>
<i>Anja Øren Ryen:</i>	<i>Feste Nordøst as, arealplanlegger/kulturminneforvalter</i>

Plandokumentet er utarbeidet av:

Feste Nordøst as
Landskapsarkitekter mnla

FORORD

Os kommune har en stolt, lang og sammensatt historie som er verdt å ta vare på. Historien er forankret i et mangfold av spor som vi daglig omgir oss med, men som folk flest ikke er klar over.

Områdene har blitt brukt av mennesker i flere tusen år, og det har vært svært spennende å gå nærmere inn på dette i kulturminneplanen. Det er mye spennende informasjon som finnes i litteratur og hos folk, og innholdet i en slik plan har potensiale for utvikling så langt man ønsker og har ressurser til. I denne førstegenerasjons kulturminneplan for Os har vi hatt noen utvalgte fokusområder: arkeologiske kulturminner, samiske kulturminner, landbrukets kulturminner, jakt og fiske, bygningshistorie, kulturminner tilknyttet verdensarvområdet, samferdsel, og krigs- og forsvarsminner.

Vi tror denne planen kan være en god start på å samle nyttig og spennende informasjon om historien til Os. Vi håper videre at det skaper bevissthet omkring Os historie og identitet, og at planen hjelper å enklere formidle dette i framtida til både barn, voksne, innbyggere og besøkende.

Samtidig er det viktig at vi tar godt vare på, og sikrer, viktige objekter og miljøer. Det er disse som gir et sted særpreg og identitet. Mennesker i dag er stadig mer på utkikk etter de gode og særegne opplevelsene. Det er mange gode eksempler på steder og plasser som har klart å utnytte dette, både som grunnlag for egen bolig, men også som grunnlag for næringsutvikling.

Planen skal være et bidrag til å sikre god kulturminneforvaltning i Os for fremtiden, og vi håper den kan skape interesse og være et positivt bidrag til at flere har lyst til å ta vare på våre lokale kulturminner.

Innspill fra frivillige har vært avgjørende for arbeidet. Takk for innsatsen til alle som har bidratt i prosessen hittil!

Inge Ryen
Konstituert rådmann

Anne Kristin Rødal
Kultur- og biblioteksjef

INNHOOLD

1. DE VERDIFULLE KULTURMINNENE.....	7
1.1. Innledning.....	7
1.2. Kulturminner er verdier.....	7
2. BAKGRUNN OG FORMÅL	8
2.1. Bakgrunn og prosess.....	8
2.2. Planens formål.....	8
2.3. Planens oppbygning	9
2.4. Immaterielle kulturminner	9
2.5. Verdisetting og utvalg.....	9
2.6. Kriterier for verdivurdering	10
3. KULTURMINNEVERN	11
3.1. Viktige begreper	11
3.2. Ansvarsfordeling i kulturminnevernet.....	12
3.3. Lovverk	12
3.4. Stortingsmeldinger og planverk	13
3.5. Kulturminner i Os.....	13
3.6. Økonomiske støtteordninger	14
3.7. Formidling og tilrettelegging	16
4. ARKEOLOGISKE KULTURMINNER.....	17
4.1. Forvaltningsansvar for fornminner.....	17
4.2. Utlagte objekter/områder	17
5. SAMISKE KULTURMINNER	27
5.1. Utvalgte objekter/områder.....	27
6. LANDBRUKETS KULTURMINNER.....	35
6.1. Utvalgte objekter/områder.....	35
7. FISKE OG FANGST.....	49
7.1. Utvalgte objekter/områder.....	49
8. BYGNINGER OG BYGNINGSMILJØ.....	59
8.1. Utvalgte objekter/områder.....	59
9. VERDENSARVEN CIRCUMFERENSEN	71
9.1. Utvalgte objekter/områder.....	71
10. SAMFERDSEL	85
10.1. Utvalgte objekter/områder.....	85
11. KRIG OG FORSVAR.....	93
11.1. Utvalgte objekter/områder.....	93
12. OVERSIKTSKART.....	101
13. BESTEMMELSER OG RETNINGSLINJER.....	102
13.1. Bestemmelser	102
13.2 Retningslinjer	102
14. HANDLINGSPROGRAM 2020-2024	103
15. LITTERATURLISTE.....	104

1. DE VERDIFULLE KULTURMINNENE

1.1. INNLEDNING

Vår historie er forankret i et mangfold av spor som vi daglig omgir oss med. Sporene er ikke fornybare kilder til kunnskap og opplevelse for dagens innbyggere og kommende generasjoner. Fortidens levninger gir oss anledning til å undre oss over, og å forstå historien. De er arven fra fortida vår, og arven knytter bånd mellom oss og våre forfedre.

Kulturminnearbeid har stor identitetsskapende verdi både for enkeltindivid og samfunn, men det forutsetter at arbeidet blir satt inn i en sammenheng.

Områdene som i dag utgjør Os kommune har vært brukt av mennesker i flere tusen år. Rike funn helt tilbake til steinalder vitner om dette. Jordbruk, jakt fiske og fangst har alltid vært viktige næringer i kommunen, både for

fastboende og for reindriftssamer som har og har hatt tilhold i området. I 333 år var også Os nært tilknyttet bergverksdriften til Røros kobberverk. I dag er Os en del av verdensarvområdet Røros kobberverk og circumferensen.

1.2. KULTURMINNER ER VERDIER

Kulturminnene omgir oss, og viser utviklingen som danner grunnlaget for dagens samfunn. Landskapet rundt oss rommer en mengde kunnskap om levde liv, ulike kulturer, og ulike måter å utnytte ressursene på. Mennesket har gjennom tidene levd i det samme landskapet, men på ulike måter. Alle kulturminner kan vitne om nær eller fjern historie, og representerer derfor en verdi for samfunnet.

Et kulturminne som blir borte, eller ødelegges, kan noen ganger kopieres, men aldri erstattes. Derfor er det viktig å være bevisst hvilke kulturminner som er spesielt viktige for samfunnet, slik at disse kan tas vare på for framtiden.

Figur 1.1: Utsikt mot Os-kjerka, og Glomma som renner sørover. Foto fra vekstios.no

2. BAKGRUNN OG FORMÅL

2.1. BAKGRUNN OG PROSESS

Miljø- og klimadepartementet, Riksantikvaren og fylkeskommunen har en pågående satsning for styrking av kommunal kulturminnekompetanse. Siden 2013 har Hedmark (nå Innlandet) fylkeskommune, som regional myndighet for kulturminnevern, tatt ansvar for koordinering av den nasjonale satsningen på kunnskapsløftet for kulturminneforvaltningen. Denne satsningen skal blant annet munne ut i kommunedelplaner for kulturminner og kulturmiljøer. Målet er at flest mulig kommuner skal ha egne kommunedelplaner for kulturminner med tilhørende bestemmelser og retningslinjer.

Satsningen på styrket kommunal kulturminnekompetanse har sin bakgrunn i at oversikt over kulturminner og kunnskap om lokalhistorie er viktig for god forvaltning av kulturminnene. Kulturminnene er en ressurs i samfunnsutviklingen og skal ligge til grunn for verdiskapning i kommunene. Kulturminneplaner er gode styringsverktøy for kommunene, og gir grunnlag for stedsutvikling, næringsutvikling og styrking av lokal identitet.

2.2. PLANENS FORMÅL

Formålet med kommunedelplan for kulturminner er å konkretisere kommunale, regionale og nasjonale mål for kulturminneforvaltninga:

«Mangfoldet av kulturminner og kulturmiljøer skal forvaltes og ivaretas som bruksressurser og som grunnlag for opplevelse og videreutvikling av fysiske omgivelser. Et representativt utvalg av kulturminner og kulturmiljøer skal tas vare på i et langsiktig perspektiv som kunnskapsressurser og som grunnlag for opplevelser.» (*St.meld. nr. 16 (2004-2005)*)

I arbeidet med kulturminneplanen har det kommet inn store mengder med innspill gjennom skriftlige tilsendinger, folkemøter og samtaler med ressurspersoner. Alt innkommet materiale blir tatt vare på i kommunens arkiv. I selve planen er det et utvalg som er tatt med. Utvalget er gjort ut fra dialog i

arbeidsgruppa, metoder omtalt i kapittel 2.3, og i henhold til de temaområdene/kapitlene som planen omfatter.

Hovedformålet med kommunedelplan for kulturminner og kulturmiljø er å øke kunnskapen om lokale kulturminner, og gi et godt grunnlag for en helhetlig framtidig kulturminneforvaltning.

Kulturminneplanen skal også være et godt redskap for å formidle verdien av kulturminner, og øke kunnskapen om vår historie og utvikling.

Kommunedelplan for kulturminner og kulturmiljø i Os har mål om:

- Samle informasjon, kartlegge og vurdere ulike kulturminner i kommunen.
- Tydeliggjøre kulturminner som en ressurs i samfunnsutviklinga. Bidra til at kulturarven blir forstått og brukt som premiss og ressurs for framtidig bruk og utvikling av landskap, arealer, bygninger og anlegg.
- Øke bevisstheten om kulturminner som identitetsskapere.
- Synliggjøre og bruke kunnskap om kulturarv i sammenheng med reiseliv og annen næringsaktivitet.
- Synliggjøre verdien av lokale kulturminner, og øke kunnskapen om hvordan de kan forvaltes, både av offentlige og private.
- Prioritere hvor man skal bruke ressurser på vern.

Med et pedagogisk opplegg er kulturminner attraktive mål i undervisning, både i skole og barnehage. Det gir barn en større forståelse for historien de er en del av, samt at det gir økt kunnskap i lokalsamfunnet. Barn kan også være formidlere og ta med seg sin familie til steder de har besøkt med skolen.

For enklere lesbarhet vil «kommunedelplan for kulturminner og kulturmiljø» i denne rapporten heretter bli nevnt som «kulturminneplan».

2.3. PLANENS OPPBYGNING

Kulturminneplanen har fått en tematisk inndeling (ikke geografisk inndeling). Dette skyldes i hovedsak at kulturminnene også kategoriseres på denne måten i den øvrige kulturminneforvaltningen på regionalt og nasjonalt nivå.

Under hvert tema er det gjort et utvalg av kulturminner som er ønskelig å fremheve. Mange av disse har, jfr. plan- og bygningsloven, fått en hensynssone i kommunedelplanen med tilhørende bestemmelser og retningslinjer. Dette gir rammer for hvordan de skal forvaltes. Kulturminner som vises i kulturminneplanen gir økte muligheter for tilskudd for vedlikehold, se kap.3.6.

Det er også laget et handlingsprogram hvor kulturminner, områder og tema er løftet fram. Når arbeidet i handlingsprogrammet er utført, kan det være behov for å utvide kulturminneplanen. Dette gjør den til et levende dokument som skal revideres og holdes oppdatert.

Planen inneholder også kapitler med generell kunnskap om hvordan vi kan ta vare på kulturminnene.

2.4. IMMATERIELLE KULTURMINNER

Håndverksteknikker, tradisjonelt landbruk, bakst, sang, dans, musikk, og stedsnavn - er ulike kulturelle uttrykk som også er en viktig del av kommunens historie. Den immaterielle kulturarven er med og gir mening til de fysiske kulturminnene. I undervisningssammenheng kan de fysiske og de immaterielle kulturminnene utfylle hverandre.

I denne omgang har kommunedelplanen valgt å ha fokus på de fysiske/materielle kulturminnene- og miljøene.

2.5. VERDISSETING OG UTVALG

Verdisetting av kulturminner kan være vanskelig. Riksantikvaren deler kulturminner inn i tre verdinivå; nasjonal, regional og lokal verdi. Verdiene knyttes til begreper som kunnskap, opplevelse, identitet, estetikk og bruk. I

Figur 2.1: Kolbjørn Vegar Os viser tradisjonell takteking med never og torv på ei bjørkeløe. Tradisjonshåndtverk er en viktig del av kulturminnevernet.

Foto: Rørosmuseet.

tillegg vektlegges andre vesentlige egenskaper ved det enkelte kulturminnet, som f.eks. alder, autenticitet, sjeldenhet og representativitet. I Os finnes kulturminner som kan tilskrives lokal og regional, så vel som nasjonal verdi.

Med lovens vide definisjon av hva som er et kulturminne – *alle spor etter menneskelig virksomhet* – sier det seg selv at alt ikke kan tas vare på, og det må gjøres utvalg.

Hvilke kulturminner i Os er det da spesielt viktig å verne om? Denne planen forsøker å gi noen svar på dette spørsmålet. Dette betyr imidlertid ikke at alle verneverdige og viktige kulturminner har kommet med. Mange er fremdeles ikke registrert. Planen må derfor først og fremst betraktes som en begynnelse på en prosess, og et langsiktig, strategisk arbeid med kulturminner.

Kulturminner som løftes fram er i stor grad hentet fra tidligere registreringer og evalueringer. I tillegg har kommunens innbyggere og andre ressurspersoner bidratt med viktige innspill og kunnskap gjennom bla. folkemøter.

2.6. KRITERIER FOR VERDIVURDERING

Identitet. Har kulturminnet, eller har det et potensiale, til å være en identitetsskaper? Kulturminner har mye å si for tryggheten og trivselen til enkeltmennesket, og kan bidra til stedsidentitet. De gir følelsen av kontinuitet og sammenheng med samfunnet.

Symbolverdi. Et kulturminne som er knyttet til en hendelse, en person eller sted, er viktig å ta vare på fordi det kan symbolisere nasjonen eller stedet. F.eks. kan Eidsvollsbymningen symbolisere nasjonen.

Historisk kildeverdi. Kulturminner er viktige kilder til fortida. Kunnskap om tidligere folks levemåte og tankesett bør være så allsidig som mulig.

Representativitet. Det er hverken mulig eller ønskelig å ta vare på alle kulturminnene. Utvalget må være representativt for ulike tidsepoker og sosiale grupper.

Miljøverdi, variasjon og homogenitet. Et miljø som har tydelige spor etter sammenhengende bruk bakover i tid har ofte en stor variasjonsbredde. Andre miljø som har blitt til over kort tid og eller etter helhetlig planlegging er gjerne homogene. Begge typer er spesielt sårbare. Dersom det planlegges tiltak i slike

miljøer, må de vurderes nøye. Sammenhenger mellom kulturminner gir større verdi og mer kunnskap og opplevelse enn det enkelte element.

Estetisk verdi. Estetiske opplevelser har alltid en verdi i seg selv. Mange kulturminner, både materielle og immaterielle, blir opplevd som vakre. Spesielt viktig er samspillet mellom enkeltobjekt og omgivelsene. Eksempelvis et stengjerde i et åkerlandskap, et gammelt fjøs på et godt bevart gårdstun osv.

Kvalitet. Mange kulturminner representerer høy kvalitet i råstoff og materiale, håndverk og utforming.

Bruksverdi. Mange kulturminner har stor bruksverdi, enten i opprinnelig utforming, eller med visse endringer og tilpasninger.

Fysisk tilstand. "Kulturminnets helse". Ved vurdering av hvordan kulturminne /kulturmiljø skal forvaltes, må en vurdere tilstanden for bevaring. Der hvor en har valgt mellom to likeverdige objekt eller miljø, vil det være rimelig å velge det som har best fysisk tilstand.

Pedagogisk verdi. Alle kulturminner forteller om fortiden, og de har historisk kildeverdi. Å gå i det samme miljøet og oppleve sporene menneskene har etterlatt seg i form av gjenstander, bygninger, musikk, barneleker mv, gir større forståelse av fortida enn bare å lese om den.

Autentisitetsverdi. Det er få kulturminner som har beholdt den opprinnelige formen og funksjonen uendret. Det er derfor grunn til å sikre disse, fordi de representerer en spesiell kildeverdi fra opphavsperioden.

Alder. På grunn av at det blir færre kulturminner, jo lengre bakover i tid vi går, er det spesielt viktig å verne om dem med høy alder.

En generell regel er at hvert enkelt kulturminne må vurderes både ut fra seg selv og i sammenheng.

3. KULTURMINNEVERN

3.1. VIKTIGE BEGREPER

Arkeologisk kulturminne: Fysiske spor etter menneskelig virksomhet der utgravning og dokumentasjon i hovedsak utgjør kunnskapskilden.

Automatisk fredet: Automatisk fredet innebærer at angitte typer kulturminner er fredet direkte iht. kulturminneloven §4 (1978). Alle kulturminner fra før 1537, stående byggverk fra perioden 1537-1649, og samiske kulturminner eldre enn 1917, er automatisk fredet. Automatisk fredete kulturminner har en sikringssone på 5 meter rundt det fredete objektet. Alle inngrep i automatisk fredete kulturminner er forbudt.

Fredet kulturminne: Fredning er lovens strengeste form for vern. Et fredet kulturminne er vurdert til å være av nasjonal eller vesentlig regional verdi, og er fredet etter kulturminneloven. Alle endringer som går ut over vanlig vedlikehold er forbudt.

Fredningsverdig kulturminne: Kulturminnet er av nasjonal verdi, og kan vurderes fredet etter Kulturminneloven.

Kulturlandskap: Landskap påvirket av menneskelig virksomhet.

Kulturmiljø: Med kulturmiljø menes områder hvor kulturminner inngår som del av en større helhet eller sammenheng.

Kulturminne: Med kulturminne menes alle spor etter menneskelig virksomhet i vårt fysiske miljø. Herunder lokaliteter det knytter seg historiske hendelser, tro eller tradisjon til.

Listeført kirke: Alle kirker bygget mellom 1650 og 1850 er listeførte. I tillegg er en rekke kirker bygget etter 1850 også listeførte. At en kirke er listeført, innebærer at den er definert som verneverdig, og har nasjonal verdi.

Listeføringen innebærer at alle saker som gjelder endringer, også istandsettings- og vedlikehold, skal sendes Riksantikvaren for faglig uttalelse. Det er likevel biskopen som gir endelig vedtak etter kirkeloven.

Løse og faste kulturminner: Vi skiller mellom faste og løse kulturminner. Faste kulturminner er stedbundne, f.eks. bygninger, boplasser, gravhauger, kokegroper, stolpehull med videre. Løse kulturminner er alle typer gjenstander som er løsrevet fra en fast kontekst, f.eks. gjenstander som er kommet for dagen ved en arkeologisk utgravning.

Midlertidig fredning av enkeltobjekter og områder rundt disse kan vedtas om et kulturminne er truet, eller om man vil evaluere kulturminnet med tanke på permanent fredning. Slike vedtak kan oppheves dersom kulturminnet ikke lenger er truet, eller kulturminnemyndigheten ikke vil følge opp saken med permanent fredning. Om det tas sikte på permanent fredning vil vedtaket om midlertidig fredning bli stående til nytt vedtak om permanent fredning er fattet. Midlertidige fredete kulturminner blir forvaltet etter kulturminneloven likt vedtaksfredete kulturminner. Dette vil si at alle endringstiltak skal godkjennes av kulturminnemyndigheten.

Regulert til bevaring: Kulturminnet er beskyttet gjennom regulering. I planer utarbeidet etter plan- og bygningsloven 1985 er de regulert til spesialområde bevaring. I planer etter plan- og bygningsloven 2008, er de regulert med hensynssone kulturminne.

SERFRAK-registeret: SEFRAK-registreringene (Sekretariatet for Registrering av Faste Kulturminner i Norge) ble utført i hele landet perioden 1975-1995 av bygninger eldre enn 1900. SEFRAK-registreringen innebærer ingen form for vern.

Verneverdig/bevaringsverdig kulturminne: Begrepene verneverdig/bevaringsverdig har ikke juridisk innhold. De brukes for å beskrive verdien av et kulturminne for en enkeltperson eller en gruppe.

3.2. ANSVARSFORDELING I KULTURMINNEVERNET

Myndighet og forvaltningsansvar i kulturminnevernet er fordelt mellom Staten, Fylkeskommunen, Sametinget og kommunene. Riksantikvaren er utøvende faginstans for Klima- og miljødepartementet, mens Fylkeskommunen/Sametinget, som regionalt forvaltningsorgan, har fått delegert myndighet gjennom Riksantikvaren. Ansvarsfordelingen i den offentlige kulturminneforvaltningen er nærmere beskrevet i Forskrift om faglig ansvarsfordeling m.v. etter Kulturminneloven.

Klima- og miljødepartementet er kulturminneforvaltningens øverste organ med hovedansvar for utforming og oppfølging av nasjonal kulturminnepolitikk. Departementet tar de endelige avgjørelsene i plansaker ved innsigelse, og har myndighet etter kulturminneloven til å innkalle eller gjøre påkrevde endringer i kommuneplaners arealdel i tilfeller der nasjonale kulturminneinteresser er satt til side.

Riksantikvaren er direktorat for kulturminneforvaltning under Klima- og miljødepartementet med ansvar for gjennomføring av den statlige kulturminnepolitikken. Riksantikvaren kan fremme innsigelse ved trussel mot kulturminner av nasjonal interesse. Regional kulturminneforvaltning varsler Riksantikvaren og kommer eventuelt med innsigelse dersom et planforslag truer nasjonale kulturminneinteresse.

Regional kulturminneforvaltning ved Innlandet fylkeskommune og Sametinget er regionale kulturminneforvaltningsorgan for Os. Disse har delegert myndighet etter kulturminneloven. De har forvaltningsmyndighet for de automatisk fredede kulturminnene, mens Riksantikvaren har det overordnede ansvaret. Fylkeskommunen og Sametinget veileder i kommunenes planprosesser, gjennom faglig rådgivning og formidling av nasjonale og regionale mål og retningslinjer.

Kommunen er planmyndighet og har i utgangspunktet bestemmelsesrett over egne arealer. Kommunen har ansvar for at bevaring av kulturminner

og kulturmiljøer inngår i arealplanleggingen på en slik måte at nasjonale, regionale og lokale kulturminneinteresser ivaretas. Plan- og bygningsloven er et sterkt virkemiddel som kommunen kan bruke til å regulere arealer hvor kulturminner og kulturmiljøer inngår med bestemmelser om vern.

Soner som reguleres til bevaring markeres i arealplaner.

3.3. LOWERK

Det er i hovedsak to lover som gir beskyttelse av kulturminner: kulturminneloven og plan- og bygningsloven. Kulturminneloven er en særlov, og gjelder foran plan- og bygningsloven. Kulturminneloven forvaltes av Riksantikvaren på nasjonalt nivå, og av fylkeskommuner, Sameting, arkeologiske landsdelsmuseer og sjøfartsmuseer på regionalt nivå. Det finnes egne forskrifter som skisserer ansvar og myndighet til hver av disse instansene.

Lov om kulturminner av 1978 (Kulturminneloven) omfatter kulturminner av nasjonal interesse. Loven definerer hvilke kulturminner som er automatisk fredede, fastslår regler for fredning etter enkeltvedtak, og regulerer eiendomsrett til løse kulturminner. Loven håndheves av Riksantikvaren og fylkeskommunen etter delegert myndighet.

Lov om planlegging og byggesaksbehandling av 2008 (plan- og bygningsloven) er det viktigste kommunale virkemidlet for bevaring av kulturminner og kulturmiljøer. Her kan kommunen sikre bevaringsverdige bygninger og gi tilstrekkelig vern, både i sammenheng med arealplan og i enkeltsaker. I arealplaner sikres kulturminner med hensynssoner med tilknyttede bestemmelser. Kommunen har også hjemmel til å gi pålegg om utbedring av eksisterende bygninger, såfremt det vil gi en vesentlig forbedring av byggverkets funksjon - av hensyn til bevaringsverdi.

Plan- og bygningsloven (PBL) i kulturminneforvaltningen

PBL er et av kommunens verktøy i forvaltningen av kulturminner;

§ 11-8 omhandler ulike hensynssoner: «Kommuneplanens arealdel skal i nødvendig utstrekning vise hensyn og restriksjoner som har betydning for bruken av areal». For kulturminneverdier har enten sone c) eller sone med særlige hensyn til bevaring av kulturmiljø eller sone d) Båndlegging etter Kulturminneloven benyttes.

§ 11-9 slår fast at kommunen, uavhengig av kommuneplanens arealformål, også kan vedta bestemmelser om ulike hensyn.

Disse kategoriseres i 8 punkter, hvorav nr. 7 omhandler kulturminner: hensyn som skal tas til bevaring av eksisterende bygninger og annet kulturmiljø.

§ 12-7 omhandler bestemmelser i reguleringsplan, og slår fast at det kan settes bestemmelser for å sikre verneverdier i bygninger, andre kulturminner, og kulturmiljøer, herunder vern av fasade, materialbruk og interiør, samt sikre naturtyper og annen verdifull natur.

3.4. STORTINGSMELDINGER OG PLANVERK

Det finnes meldinger og planverk for kulturminnefeltet på alle forvaltningsnivå. Disse skal sikre langsiktighet, forutsigbarhet og helhetlig tenkning på kulturminnefeltet og definerer strategier, målsettinger og tiltak for dette. Gjeldende statlige føringer er skissert i Stortingsmelding nr 16 " (2004-2005) "Leve med kulturminner, og Stortingsmelding nr 35 (2012-2013) "Framtid med fotfeste – kulturminnepolitikken».

Fylkesdelplan for vern og bruk av kulturminner og kulturmiljøer «Kulturminner for Hedmarks framtid» ble vedtatt i 2005. Visjonen er å gjøre Hedmarks fortid til en levende og meningsfylt del av framtiden. Planen trekker opp mål og strategier for arbeidet med kulturminnevernet i Hedmark, gir oversikt over prioriterte tema, retningslinjer for forvaltning av kulturminner i Hedmark, og viser et handlingsprogram for arbeidet.

3.5. KULTURMINNER I OS

I Os kommune finnes det litt over 400 registrerte fredete kulturminner. På landsbasis er det kun i overkant av 1 % av alle bygninger fra før 1900 som er fredet gjennom Kulturminneloven. Det vil si at svært mange verdifulle kulturminner ikke er beskyttet, og må eventuelt tas vare på ved hjelp av andre virkemidler. Dette kan gjøres ved hjelp av plan- og bygningsloven (pbl). Gjennom pbl kan også kommunene bidra til å gi spesielt verdifulle kulturminner formelt vern.

Figur 3.1: Hesjing på den fredete setervollen Utistuvollen. Denne er omtalt i kap. 6.
Foto: Randi Brænd

3.6. ØKONOMISKE STØTTEORDNINGER

Fredning eller vern vil i seg selv kun gi begrenset beskyttelse for det enkelte kulturminne. Det aller viktigste er at eier selv er positiv og motivert for å ta vare på kulturminnet. Dette krever gjerne både kunnskap og økonomiske ressurser. Det er derfor viktig at kulturminneforvaltningen, på alle nivå, legger til rette for dette.

Offentlige støtteordninger

Det finnes ulike statlige tilskuddsordninger som eiere av kulturminner kan søke på. Disse er underlagt Klima- og miljødepartementet, Landbruksdepartementet og Kulturdepartementet, og forvaltes henholdsvis av Norsk Kulturminnefond, Riksantikvaren, Fylkesmannen (FM) og Norsk Kulturråd. Tilskuddsordningen fra kulturrådet skiller seg noe fra de andre, da den åpner for å støtte prosjekter knyttet til dokumentasjon og formidling, i tillegg til konkret arbeid med bevaring og fysisk sikring. Flere fylkeskommuner og kommuner har også etablert støtteordninger.

Eiendommer som er fredet i henhold til kulturminneloven gis fritak for eiendomsskatt.

SMIL-tilskudd

Gjennom sitt regionale miljøprogram gir Fylkesmannen tilskudd til å ta vare på kulturminner. Selve tilskuddsordningen heter SMIL. Det vil si tilskudd til spesielle miljøtiltak i jordbruket. Tiltak det søkes om, må være knyttet til landbrukseiendommer der jordarealet er i drift (selvstendig drift eller bortleie). Bakgrunnen for ordningen begrunnes slik (sitat fra Fylkesmannen sine nettsider):

”Kulturlandskapet er en viktig del av kulturarven vår og representerer store kulturverdier. Kulturlandskapet er også viktig i forhold til det biologiske mangfoldet, reiselivet, og ikke minst som en trivselsfaktor for folk flest. Skjøtsel av kulturlandskapet skal bidra til vern av gammel kulturmark, gamle ferdselsårer, kulturminne, tekniske anlegg og verneverdig bygningsmasse”.

Norsk Kulturminnefond (Kulturminnefondet):

Kulturminnefondet er en tilskuddsordning for bevaring av kulturminner og kulturmiljøer, og et viktig virkemiddel for bevaring av privateide kulturminner. Fondet får sin bevilgning over statsbudsjettet gjennom eget tildelingsbrev fra Klima- og miljødepartementet.

Kulturminnefondet er opprettet for å gi tilskudd til verneverdige kulturminner og kulturmiljøer og skal:

- Stimulere til økt verneinnsats fra eiere og næringsliv.
- Bidra til å sikre at et mangfold av kulturminner og kulturmiljøer bevares og aktiviseres som grunnlag for opplevelse, kunnskap, utvikling og verdiskaping.
- Støtte prosjekter hvor det er samspill mellom offentlige og private aktører.

I søknader til kulturminnefond skal objekter som står omtalt i kommunedelplan for kulturminner prioriteres.

Her følger en oversikt over andre offentlige støtteordninger:

(Merk at listen ikke er uttømmende, og at dette stadig er i endring)

- Sametinget og fylkeskommunene har egne tilskuddsordninger til kulturminnetiltak på verneverdige bygninger og anlegg. Søknadsfrist er 1. desember. Det anbefales å ta kontakt med fylkeskommunen eller Sametinget ved spørsmål. Det finnes mye informasjon på <https://innlandetfylke.no/tjenester/kulturarv/>
- SMIL-tilskudd. Omtalt i boks til venstre. Forvaltes av de lokale landbrukskontorene som fordeler midlene. Kommunen har muligheter til å gjøre prioriteringer med bakgrunn i kulturminneplanen.
- Tilskudd til tiltak i utvalgte kulturlandskap i jordbruket skal bidra til å sikre verdier knyttet til landskap, biologisk mangfold, kulturminner og

kulturmiljøer, herunder sikre langsiktig skjøtsel og drift. Forvaltes av kommunen.

- Kulturminnefondet. Omtalt i boks på forrige side.
- Tilskudd til vern og sikring av freda bygg og anlegg: Bevaringsprogrammet for freda bygninger i privat eie. Søknaden sendes fylkeskommunen.
- Tilskudd til arkeologiske undersøkelser ved mindre, private tiltak, skal sikre og ta vare på kunnskap om arkeologiske kulturminner. Søknaden sendes fylkeskommunen.
- Tilskudd til freda og andre særlige verdifulle kulturmiljø og landskap, med satsingsområde freda kulturmiljø etter kulturminneloven eller andre viktige kulturmiljø og landskap.
- Tilskudd til skjøtsel av automatisk freda kulturminner: Bevaringsprogrammet for utvalgte arkeologiske kulturminner og bergkunst.
- Tilskudd til fartøyvern: Bevaringsprogrammet for fartøy. Søknaden sendes til Riksantikvaren.
- Tilskudd til teknisk-industrielle kulturminner: Midlene fordeles av Klima- og miljødepartementet/Riksantikvaren, og går under bevaringsprogrammet for tekniske og industrielle kulturminner. Søknaden sendes til Riksantikvaren.
- Tilskudd til brannsikring og beredskapstiltak. Bevaringsprogrammet for brannsikring av tette trehusmiljø og stavkirker. Søknaden sendes til fylkeskommunen/Riksantikvaren.

Rentekompensasjonsordning for istandsetting av freda og verneverdige kirkebygg. Rettet mot kommuner og kirkeiere. Søknaden sendes til Husbanken.

Private støtteordninger:

Det finnes flere ulike fond, stiftelser, legater og ideelle organisasjoner som deler ut midler til kulturminnetiltak. Her presenteres en oversikt over noen av disse. Legg merke til at det kan variere fra år til år hvilke prosjekter aktørene støtter, og det er lurt å undersøke hvilke satsingsområder som gjelder til enhver tid.

- **Landbrukslegatet i Norges Vel:** Støtter tiltak som bidrar til næringsutvikling og nyskapning i landbruket. Satsingsområde er bevaring av gamle hus og gjenstander dersom de inngår i næringsvirksomhet (turisme eller næringsliv).
- **Kultur- og miljølegatet i Norges Vel:** Satsingsområde er bevaring av gamle hus og gjenstander dersom de inngår i næringsvirksomhet (turisme eller næringsliv).
- **Sat Sapienti:** Vedlikehold/forbedring av historiske minnesmerker i Norge. Fremme kunnskap til forståelsen av industrielles miljø og betydning i bedriftene i Norge. Også bidrag til offentlige museer.
- **Stiftelsen UNI:** Allmennyttig stiftelse som verner mennesker og fortidsminner.
- **Gjensidigestiftelsen:** Aktivitet, trygghet og helse.
- **Rydd et kulturminne:** Midlene fordeles av Norsk kulturarv, og går til skjøtsel av kulturminner.
- **Major og advokat Eivind Eckbos legat:** Legatet har ti satsingsområder, deriblant; norsk kunst, kulturliv og kulturvern.
- **«Ta et tak»-aksjonen:** Midlene fordeles av Norsk Kulturarv og retter seg mot våningshus og driftsbygninger.
- **Kulturminner for alle:** Fortidsminneforeningen deler ut midler for å styrke våre gamle håndverk, og sikre fellesskapets kulturminner.

Legatsiden har oversikt over flere forskjellige støtteordninger, noen av disse gjelder også tilskudd til kulturminnetiltak.

3.7. FORMIDLING OG TILRETTELEGGING

For å lykkes med å skape begeistring for kulturminnevern, er formidling og tilgjengelighet en forutsetning. Kommunedelplan for kulturminner har en viktig målsetting å bruke kulturarv som bakgrunn for lokal aktivitet og økt fokus på kulturminnenes verdi i lokalsamfunnets identitet. Økt kunnskap og bevissthet om kulturminner i Os, vil på sikt bidra til at flere ser verdien av å ta vare på kulturminnene. Det er selvsagt mange måter å formidle og legge til rette på. Utfordringen er å velge de riktige historiene og formidle dem på en fengende måte til ulike målgrupper.

Figur 3.2: Nørdalen natur- og kultursti går gjennom et område som er svært rikt på kulturminner fra ulike perioder; fra steinalder til nyere tid. Langs stien er det 31 poster med formidlingstavler. Postene ligger ved autentiske kulturminner, og ved rekonstruerte kulturminner. Disse forteller om hendelser som har skjedd her, og om naturelementer. Her er det rom for både fornyet kunnskap og stille refleksjon. Dette utgjør til sammen en god måte å formidle de historiske hendelsene som fant sted. Foto: Nørdalen natur og kultursti.

En annen form for tilrettelegging er knyttet til verdifulle kulturminner som ikke lenger er i bruk. Det er en stor utfordring, også internasjonalt, at mange flotte bygninger og anlegg som tas ut av bruk, blir overlatt til seg selv, og forfaller. I Os kommune finnes det flere eksempler på slike anlegg. Eksempelvis utmarksløper, hoppbakker, bygninger og anlegg fra kopperverkstida, og meieri.

Hvordan kan vi eventuelt legge til rette for ivaretagelse og formidling av disse kulturminnene?

Universell utforming og tilrettelegging av kulturminner er et viktig tema. Universell utforming betyr at produkter, byggverk og uteområder som er i alminnelig bruk skal utformes slik at alle mennesker skal kunne bruke dem på en likestilt måte, så langt det er mulig, uten spesielle tilpasninger eller hjelpemidler. I forhold til kulturminner kan dette by på ekstra utfordringer da det er viktig at endringer og/eller nye installasjoner ikke forringer kulturminnet. Men det er fullt mulig å finne gode løsninger også her.

Figur 3.3: Ved bergkunstfeltet på Tennes i Balsfjord i Troms er det anlagt rampe fra veien og fram til feltet. På skiltene langs rampen kan du ta og føle på gjengivelser av bergkunsten. Dette bidrar til at flere kan besøke og oppleve kulturminnet. Formidlinga av kulturminnet er en severdighet i seg selv, og er tilrettelagt for alle. Kan dette være noe å tenke på i forbindelse med fangstgravsystemet ved Os sentrum/Hummelfjell (objekt 3 i kap.4)? Foto: Bjørn Helberg/Riksantikvaren

4. ARKEOLOGISKE KULTURMINNER

Kulturminnene er vår mulighet til å møte fjern fortid. Slike møter skaper gjerne en opplevelse av nærhet til fortidens mennesker som bodde og levde i dette miljøet. Alle funn fra før reformasjonen i 1537 er automatisk fredet. I tillegg er stående byggverk fra før 1650, og alle samiske kulturminner fra før 1917 automatisk fredet.

Fornminner ligger ofte mer eller mindre skjult i terrenget. Dermed er det spesielt viktig å legge til rette for informasjon og tilgjengelighet. God og levende formidling er avgjørende for opplevelsen og forståelsen av kulturminnet. Formidling på selve stedet der fornminnet er, kan gi ytterligere kjennskap til hvordan menneskene levde og virket.

Tidsakse

Eldre steinalder:	10 000 - 4 000 f.Kr
Yngre steinalder:	4 000 - 1 800 f.Kr
Eldre bronsealder:	1 800 - 1 000 f.Kr
Yngre bronsealder:	1 000 - 500 f.Kr
Eldre jernalder:	500 f.Kr - 570 e.Kr (Folkevandringstid 400-570)
Yngre jernalder:	500 e.Kr - 1 000 (Vikingtid 800-1050)
Tidlig middelalder:	1 050 - 1 150
Høymiddelalder:	1 150 - 1 350
Senmiddelalderen:	1 350 - 1 537
Nyere tid:	Tiden etter reformasjonen fram til i dag

4.1. FORVALTNINGSANSVAR FOR FORNMINNER

De automatisk fredete kulturminnene blir ivaretatt gjennom Kulturminneloven, og er automatisk fredet.

Forvaltningsmyndighet for kulturminner fra før reformasjonen (fornminner) er lagt til Kulturhistorisk museum og Innlandet fylkeskommune, mens Riksantikvaren har det overordnede ansvaret. Kommunen har likevel ansvar

for at det blir tatt hensyn til fornminnene, samt å bidra til utvikling og formidling av disse. Alle innbyggere har også et ansvar. Det er viktig å ta hensyn ved ferdsel i fornminneområder. Dersom det oppdages skade eller hærverk, på eller ved fornminnene, er det viktig å kontakte kulturavdelingen i fylkeskommunen. Blir det gjort funn som kan tenkes å være et fornminne er det plikt om varsling til forvaltningsmyndighet, iht til kulturminneloven.

4.2. PRIORITERTE OMRÅDER

Os kommune har, ved søk i januar 2020, 411 registrerte forhistoriske kulturminner i Riksantikvarens database Askeladden. Alle disse blir ivaretatt gjennom kulturminneloven. Lokalitetene er alt fra store fornminnefelt slik som fangstanlegg, gravfelt og jernvinneanlegg, til dyrkingsspor, bosetningsspor og kølgrøper. I tid spenner disse fra eldre steinalder til middelalder.

I kulturminneplanen er det gjort et lite utvalg som blir presentert. Utvalget er gjort ut i fra følgende kriterier:

- Alder og tematisk spredning
- Formidlingspotensial
- Tilknytning til turstier

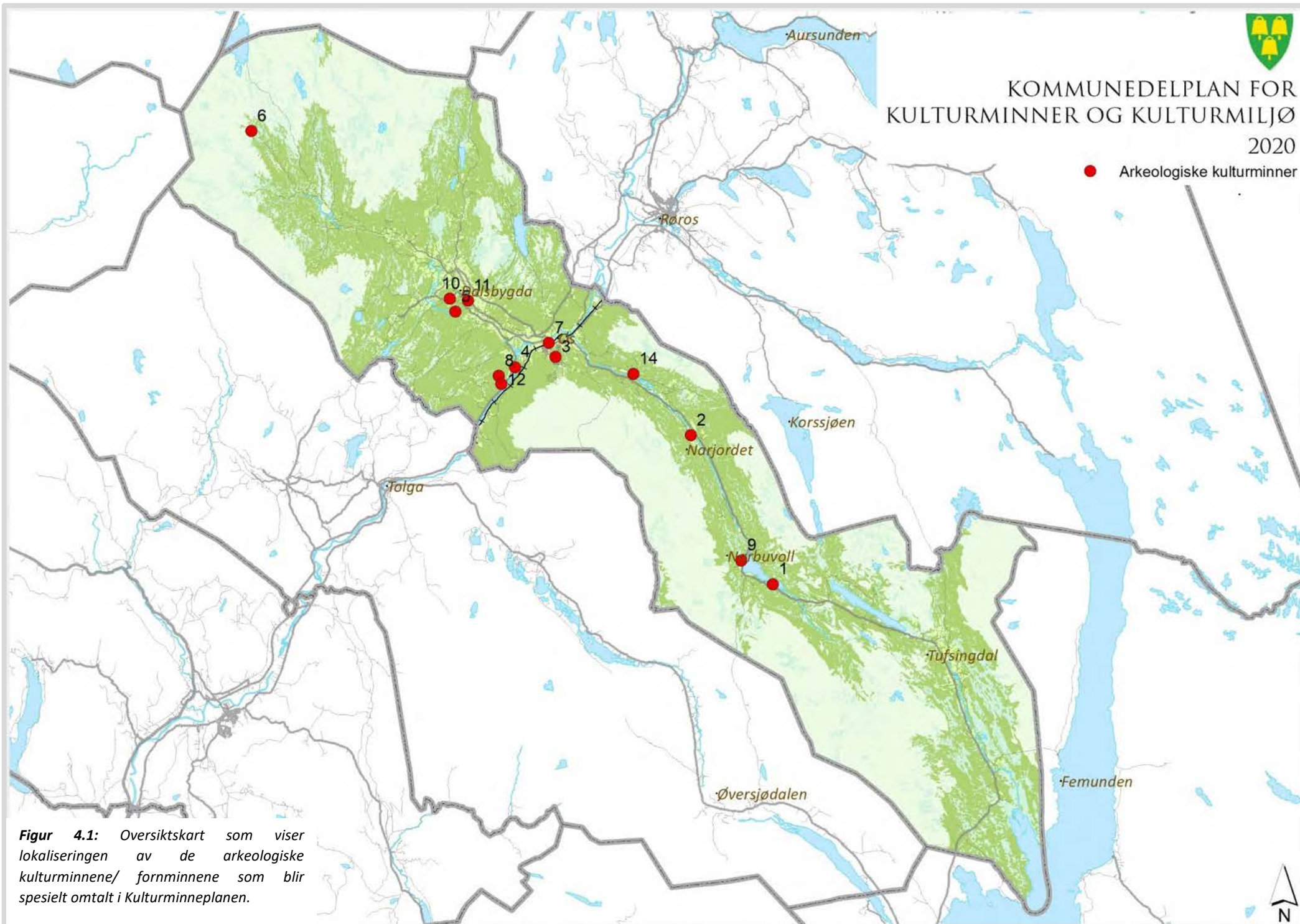
Nr.	Objekt	Hensynssone
1	Steinalderboplass ved Narsjøen	H730_1
2	Steinkølle, funn ved Narjordet	
3	Fangstanlegg i Hummelfjell	H730_2-6
4	Fangstgrop, mulig Ulvestue, Stormyra	H730_7
5	Fangstanlegg Breansmoen	H730_8-9
6	Fangstanlegg Såttåhaugen	H730_10-11, **
7	Gravhauger ved Sundby	H730_12
8	Gravhaug på Munkesletta	H730_13
9	Tve-egget sverd, løsfunn på Narbuvoll	
10	Hustuffer på Moa	H730_14
11	Hulvei Langegga	H730_15-16
12	Jernvinneanlegg mellom Strand og Bergevollen	
13	Tjæremiler	
14	Natur- og kultursti Nørdalen	H570_1

**= Ligger innenfor Landskapsvernområdet Vangrøftdalen og Kjurrudalen

KOMMUNEDELPLAN FOR KULTURMINNER OG KULTURMILJØ 2020

● Arkeologiske kulturminner

Figur 4.1: Oversiktskart som viser lokaliseringen av de arkeologiske kulturminnene/ fornminnene som blir spesielt omtalt i Kulturminneplanen.

1 Steinalderboplass ved Narsjøen

Menneskene som kom til Norge da landet ble isfritt for rundt 11 000 år siden, var vant til å bruke bergarten flint som råstoff til redskaper. I Norge finnes ikke flint i fast fjell, men kan likevel dukke opp langs kysten. Flinten kom dit fastfrosset under isfjell som hadde drevet opp til norskekysten fra Østersjøen. Da isfjellene smeltet, ble flinten liggende igjen. Steinaldermenneskene plukket den med seg. Derfor kan vi finne flint i våre fjellområder.

Steinaldermenneskene lærte raskt å finne andre typer stein som egnet seg til piler, økser og kniver. Redskaper som trengte skarpe skjæreegger og odder, ble laget av flere typer bergarter: bergkrystall, kvarts, finkornete kvartsitter, kalsedon, jaspis og rhyolitt.

Figur 4.2: Steinalderboplasser ligger ofte ved gode fiskeplasser, slik som her ved Narsjøen.

Ute på en tange i Narsjøen er det funnet avslag av lokal grønlig kvartsitt. Slike avslag er avfall etter produksjon av redskaper. Funnet tyder på at det har vært

en steinalderboplass her. Den geografiske plasseringen er svært typisk for steinalderboplasser.

Generelt er mange store steinalderboplasser funnet ved elveosser og gode fiskegrunner. I nyere tid har det vært et stortiltet sesongfiske i Narsjøen. Særlig røya er, og har vært, viktig. Kanskje var det slik allerede i steinalderen?

2 Steinkølle

Ved elvebredden til Nøra ved Oddentunet på Narjordet, er det funnet en steinkølle. Steinkølla er sannsynligvis fra yngre bronsealder/eldre jernalder. Den ble funnet i en av flere gamle hustuffer som kom fram under pløying i 1938. Det beskrives at det også var kokstein og beinrester på stedet. Det er ingen synlige rester etter tuftene i dag.

Funnet i seg selv er interessant, og gir Narjordet tidsdybde. Et interessant funn, som gjerne kan formidles.

Figur 4.3: Steinkølla befinner seg i dag på Kulturhistorisk museum i Oslo.

Fangstgroper (dyregraver) og fangstgropsystemer

Fangstgroper er kjent i store deler av Norge og Sverige. I Norge er de største konsentrasjonene kjent fra Gudbrandsdalen og Østerdalen. De eldste dateringene av fangstgroper går tilbake til slutten av eldre steinalder. Disse dateringene er noe omdiskutert, men det er ingen tvil om at jakt med fangstgroper har foregått fra i hvert fall bronsealder og opp gjennom jernalder og middelalder (Amundsen 2007). Bruk av fangstgroper er belagt i skriftlige kilder til ut på 1800-tallet, før jaktmetoden ble forbudt ved lov i 1863 (Bergstøl 2011).

Jakt ved bruk av fangstgroper kan anses som en passiv form for jakt i den forstand at et visst antall dyr vil falle i gropene så lenge de er godt plassert i terrenget i forhold til dyrenes trekkmonster. Fangstsystemene er ofte anlagt i terreng som begrenser elgens bevegelsesmuligheter ved utnyttelse av dalsider og høydedrag. I mange tilfeller har det i tillegg vært bygd sperregjerder mellom de ulike gropene i anlegget for å hindre elgen i å gå rundt fangstgropene. Rester av slike sperregjerder er blant annet undersøkt ved Dokkfløy og i Snerdingdal (Amundsen 2007). Jakten kan imidlertid også ha foregått mer aktivt ved at dyrene har blitt drevet mot gropene. Det er også kjent rester etter skytterstillinger i tilknytning til slike fangstanlegg (Bergstøl 1997)

Fangstgropene ble sannsynligvis bygget og benyttet av fangstmenn med både norsk og samisk opprinnelse.

3 Fangstanlegg, Hummelfjell

I Hummelfjell er det registrert flere store systemer med fangstgroper. Disse strekker seg fra over skoggrensene, ned til Glåma og dagens Os sentrum. Noen av fangstgropene i området er arkeologisk undersøkt, og det er tatt C14-datering av funnet materiale. Disse undersøkelsene tyder på at fangstgravsystemet ble tatt i bruk i vikingetid (800-1050 e.kr). Fangstgravsystemet ligger i trekkveier for elg, og det er derfor sannsynlig at det var elg de jaktet her.

Fangstgropene for elg kan grovt deles inn i to typer. Den første typen har en tømret kassekonstruksjon nede i gropa. Disse gropene fremstår i dag som traktformede med rektangulær bunn. I den andre typen er det lagt et stort trelokk med åpning over selve gropa, som gjør at dyret ikke kommer opp igjen når det er falt nedi. Denne typen groper fremstår som bolleformede i dag. I begge tilfellene har det vært ledegjerder mellom gropene. Åpningen i gropa har vært kamuflert, trolig med kvist, mose og lignende. Fangstgroper for rein finnes i fjellet og kan være tørrmurte kasser av stein. (NIKU7)

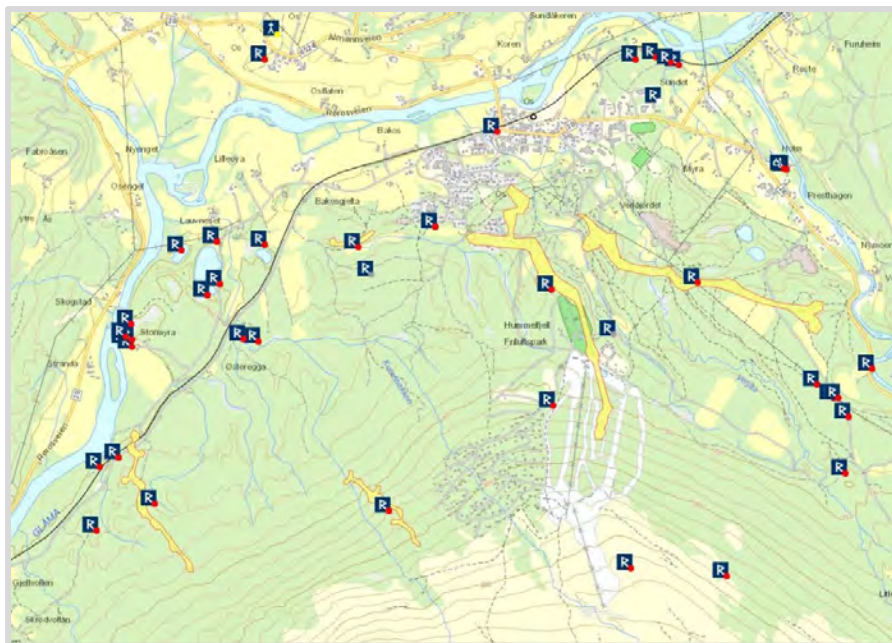

Figur 4.4: Illustrasjon av fangstgrop, type kassekonstruksjon, for elg.

Tegning: Steinar Oddløyken (fra Kulturminner og skogbruk, 1997, side 182)

Fangstgropsystemene på sørsiden av Hummelfjell er svært store anlegg, og forteller om et godt organisert samfunn. Fangstgropsystemene besto av mange groper og ledegjerder som stenger trekkveier for elg, rein, eller andre dyr. Det krevdes en betydelig innsats av mange mennesker for å kunne lage et

slikt system. Først måtte en ha meget god kjennskap til dyretrekk. Deretter krevdes det en stor innsats med å grave gropene, bygge trekasser nedi, og lage ledegjerder mellom. Dessuten måtte systemene overvåkes og vedlikeholdes.

Figur 4.5: Kart fra askeladden.ra.no, som viser registrerte fangstgrop og fangstgropssystem i og ved Hummelfjell og Os sentrum. Systemene er vist som gule områder. Alle blå markeringer er kulturminner, flesteparten fangstgrop. Det er sannsynlig at flere fangstgrop er blitt borte som følge av utbyggingen av dagens Os. Det antas at de opprinnelige systemene gikk helt ned til Glomma flere steder. De gule områdene på kartet inneholder rekker med fangstgrop.

Fangstgropene i Hummelfjell viser at det har levd mennesker på Os og områdene rundt i lang tid. Fangstgropssystemene er svært omfattende, og også lett tilgjengelig da de ligger sentrumsnært. Her har Os et potensiale når det gjelder formidling og synliggjøring. Ikke mange andre tettsteder kan vise slike anlegg inn i sentrumsområdet.

4 Fangstgrop, mulig ulvestue, Stormyra

En av gropene ved gården Stormyra ved Glomma (vest i kart figur 4.5) er visstnok tidligere kalt ulvegropa. Navnet kan tyde på at dette har vært en ulvestue, dvs en fangstinnretning for ulv. Disse var ofte enkeltliggende og anlagt nær gårdsbebyggelse eller seteranlegg. Ulvestuene er videre og dypere enn fangstgrop for elg.

Figur 4.6: Illustrasjon av hvordan en ulvestue kunne være bygget. (Ill.: C Arkikon)

Jakt og fangst av ulv har foregått siden mennesker og ulv kom i kontakt med hverandre. I størstedelen av forhistorisk tid har ulv og menneske konkurrert om maten, og ulven har nok tidvis hatt menneske på menyen. Med innføringen av husdyrhold i yngre steinalder aktualiseres behovet for fangst og jakt, for å holde ulven bort fra gårdene og sikre husdyra ([digitalmuseum.no/Kulturnett Møre og Romsdal](http://digitalmuseum.no/KulturnettMøre%20og%20Romsdal)).

5 Fangstanlegg, Breansmoen

På Breansmoen, en furumo mot elva Vangrøfta i Dalsbygda, ligger et fangstgropsystem fra jernalder – middelalder. Gjennom området går et elgtrekk, og fangstanlegget er sannsynligvis hovedsakelig for elg.

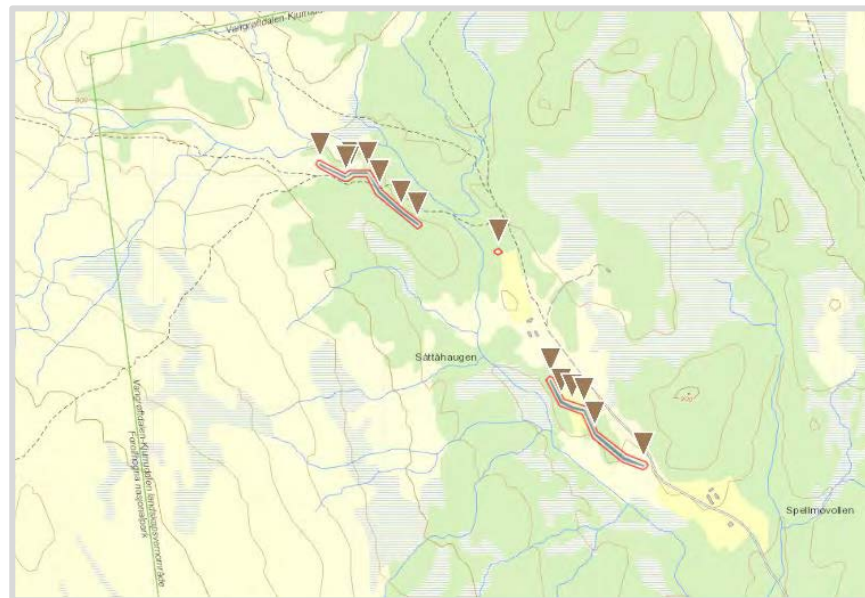
Figur 4.7: De registrerte fangstgropene på Breansmoen er markert med brun trekant.

Figur 4.8: Illustrasjon av hvordan det kunne ha sett ut da en elg hadde falt ned, og blitt fanget, i en fangstgrop. Foto: Ove Holseng, tegning: May Tove Smiseth.

6 Fangstanlegg, Såttåhaugen

Fangstanlegg bestående av 15 fangstgropor orientert NNV-SSØ beliggende på begge sider av elva Snudda. Ut fra gropenes plassering, er det sannsynlig at dette har vært et fangstanlegg for rein.

Figur 4.9: De registrerte fangstgropene ved Såttåhaugen i Vangrøftdalen, på grensen til Forollhogna nasjonalpark.

Om det var norrøne fangstmenn, eller om det var samer som etablerte dette anlegget, er uvisst. Samene var også fangstmenn før de begynte å temme reinen (for mer om dette, se kap.5). Begge folkegrupper drev med fangst. Det finnes kilder for at begge folkegrupper har benyttet områdene her langt tilbake i tid, og fangstmetoder kunne de med sannsynlighet ha lært av hverandre.

I området ligger en natur- og kultursti. Det er naturlig å se på formidling av fangstgropanlegget som en del av denne stien.

7 Gravhauger ved Sundby, Os sentrum

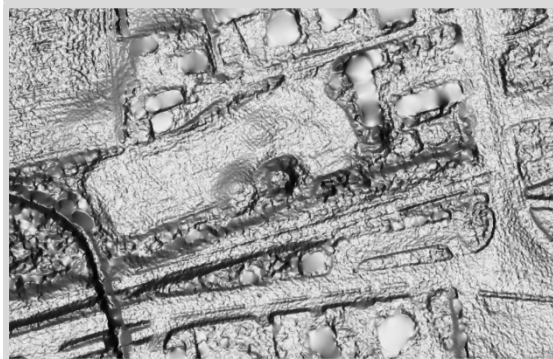
Like nord for jernbanen i Os sentrum ligger en, kanskje to, gravhauger fra yngre jernalder (500-1000 e.kr.).

Den største er en rund, jordfylt gravhaug som måler 11,5 m i diameter og er 0,95 m høy. Gravhaugen syns å være planert i topp. I haugen er to synlige groper, sannsynligvis plyndringsgroper. Haugen er omkranset av sju bjørketrær. Midt på jordet, 5 - 10 m nord for gravhaugen, er det observert en overpløyd sirkulær, lav forhøyning som kan være rest av et annet gravminne.

Gravhauger er gravmonumenter, og de bør behandles med respekt. Dette er selvsagt for kirkegårder, og burde også være selvsagt for gravhauger selv om det er gått langt over 1000 år siden begravelsen fant sted. Alle gravhauger er fra førkristen tid, og de er dermed automatisk freda. Gravhaugene har verdi som kilder til bosetningshistorien. De har også en opplevelsesverdi, samt en estetisk verdi.

Figur 4.10: Det øverste bildet er flyfoto av området hvor gravhaugene ligger. Vi ser gården Sundby og FV30 til høyre i bildet. Jernbanen går på tvers i bildet. Den største gravhaugen er markert med svak rød sirkel, den mindre med svak gul.

Bildet under er Lidar-scanning av samme område. Her ser vi gravhaugene tre tydelig fram.

8 Gravhaug på Munkesletta, Åsan

På Munkesletta i Åsan ligger tre hauger. Ved undersøkelser har man funnet ut at to av disse er naturlige terrengformasjoner, mens den tredje er en gravhaug fra jernalder (500-1000 e.kr.). Gravhaugen er en rundhaug uten skader eller plyndringsgrop, og ligger godt synlig i terrenget.

Gravhaugen ligger ved Pilegrimsleden (objekt 86).

9 Tveegget jernsverd, Narbuvoll

Like sørvest for gården Nordigarden på Narbuvoll, ble det ved pløying funnet et tveegget jernsverd. Sverdet er 70 cm langt. Ut fra form og utforming, er sverdet datert til eldre jernalder (www.unimus.no).

Hvordan sverdet havnet her, vet vi ikke. Folk på reise kan ha mistet det, eller det kan ha vært en del av ei grav. Det er ikke foretatt systematiske registreringer i nærområdet.

Sverdet oppbevares i dag på kulturhistorisk museum i Oslo.

Figur 4.11: Det tveeggete sverdet funnet på Narbuvoll avbildet. Til høyre er den delen hvor håndtaket på sverdet har vært. I eldre jernalder ble dette ofte laget av tre.

Foto: www.unimus.no

Hva kan våpen fortelle oss om fortidens mennesker?

Våpen er en viktig kildegruppe for arkeologer i dag. De forteller om status og rang, allianser og kontakt, krigerens rolle og hva folk trodde på.

Tilgang til råstoff, utvikling av kampteknikk og samfunnsendringer gjorde at våpnene endret seg mye fra steinalder til vikingtid. I hver periode er det noen våpentyper som dominerer, nye typer introduseres og andre forsvinner. Noen våpen – som pilspisser og sverd – finner vi i de fleste perioder, om enn i forskjellig utforming.

Våpen er funnet i graver helt tilbake til steinalderen, og graver er ofte vår viktigste kilde til kunnskap om fortidens våpen. Med våpen menes her både våpen til jakt og våpen til strid. Fra steinalder er det for eksempel vanskelig å skille mellom jaktvåpen og stridsvåpen, men trolig har våpen som piler vært brukt til begge deler.

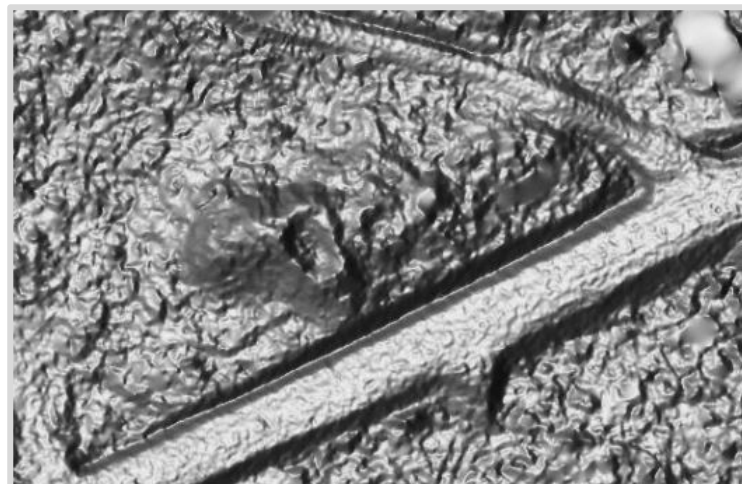
Våpnene krevde mye praktisk erfaring og god kunnskap om råmaterialene. Med introduksjon av bronse, og senere jern, ble metallvåpen utviklet for første gang. Kobber og tinn til bronse måtte hentes langveis fra gjennom handelsforbindelser, mens jernet var en lokal ressurs. Fremstillingen av metallene var en prosess i seg selv, og selve våpensmiingen var forbeholdt spesialister. Smedkunnskapene ble sett på som magiske, og skriftlige kilder fra vikingtid og middelalder forteller om hvordan dyktige smeder hadde nær kontakt med høyere makter. (Sjiveland og Jahnsen 2019)

Lyst til å lære mer? Se: <https://www.norgeshistorie.no/studere-fortid/arkeologi/K0702-Hva-kan-v%C3%A5pen-fortelle-oss.html>

10 Hustufter på Moa, Dalsbygda

Like ved FV2264 Vangrøftdalsveien, ligger to klart markerte tufter. Den ene ligger noe opphøyd i terrenget, er rektangulær til oval, og måler ca 9 x 16 m ytre mål og 5 x 9 m indre mål. Den andre tufta ligger på ei flate ca 3 m øst for den første, er mindre og har kvadratisk form. Den skiller seg også ut ved at det er brudd i vollen mot øst. Tuftene synes å være relativt godt bevart. ([askeladden.ra.no/Hedmark Fylkeskommune](http://askeladden.ra.no/Hedmark-Fylkeskommune))

Arkeologer har besøkt tuftene flere ganger, men er stadig usikre på hva dette er. I databasen er de registrert som middelaldertufter. Dette regnes framdeles som den mest sannsynlige teorien, selv om de ikke kan være sikre. Ved stikk med jordbor, ble det ikke påvist nevneverdig med trekøl i tuftene. Dette kan skyldes at grunnforholdene består av sand, noe som gjør at organisk materiale får god oksygentilgang og råtner raskt.

Figur 4.12: Hustufterne på Moa, Lidar-scanning. Askeladden.ra.no

11 Hulvei, Langegga

Over Langegga i Dalsbygda kan det ses spor etter en svært gammel ferdselsvei, på fagspråket kalt hulvei. Veier har i forhistorisk tid og i middelalder stort sett fulgt naturgitte traseer. De går på tørre steder og unngår stengsler naturen setter så langt det er mulig. Der ferdsele gikk på morener, eller andre løsmasser, ble det slitasjespor i terrenget slik at veiene fremstod som u-formede nedsenkninger, såkalte hulveier. Slike hulveitraseer kan ofte følges mange kilometer (Østmo & Hedeager 2005). Disse veiene var i bruk over et langt tidsrom, og kan sjelden dateres direkte.

På Langegga kan vi se spor av det som ofte skjer i bratte bakker med morene; veifaret ble dypere og dypere, og man begynte etter hvert å gå på siden og danne parallelle spor. Slike parallelle spor tyder svært ofte på høy alder.

Hulveier er kjent over hele Europa, og enkelte er fortsatt i bruk.

Figur 4.13: Hulveien på Langegga har sannsynligvis vært i bruk svært lenge.
Illustrasjon: Arkikon

12 Jernvinneanlegg ved Merkesmyra

Mellom Strand og Bergevollen i Åsan ligger et jernvinneanlegg. Jernvinna ligger på en sørvestre kant av en tørrabbe ved Merkesmyra. Det kan sees en blestergrop nedgravd i bakken. Den er noe skadet, og delvis skjult av einerkratt, men ser ut som en hellegrype. Vi kan også se rester etter ei renne, ei grop til, og to hauger som består av jord, slagg og køl (begge dekket av lyng og einer). Flere små heller og slaggbiter ligger rundt.

Jernvinna er et såkalt «Evenstad-anlegg». Evenstad-prosessen, som var i bruk fra ca år 1400-1800, var en utmarksnæring i kombinasjon med fjelljordbruket i Nord-Østerdalen, og var tilpasset gårder med husdyrhold og utnytting av utmark. Navnet Evenstad-anlegg kommer av at Ole Evenstad i 1782 laget et manuskript som i detalj forklarte jernframstillingen med denne metoden (Espelund 2011). Ovnene er «gardsnære», og ofte ikke over et par kilometer unna. Evenstad trekker fram at man i forbindelse med smelting ikke skulle bruke opp vinterved i nærheten av garden, samtidig var det naturlig å gå hjem til garden etter endt arbeidsdag. Vi må forestille oss at kanskje tre personer dro sammen til anlegget tidlig om morgenen. De hadde med seg hest, som bar de to blåsebelgene sammen med røsta malm i sekker. Ved var stablet opp ved anlegget. Smeltinga tok gjerne fem timer. Det ville svare seg å smelte to ganger i løpet av en lang dag og deretter dra tilbake til garden med ferdig jern, kanskje også med de kostbare belgene (Espelund).

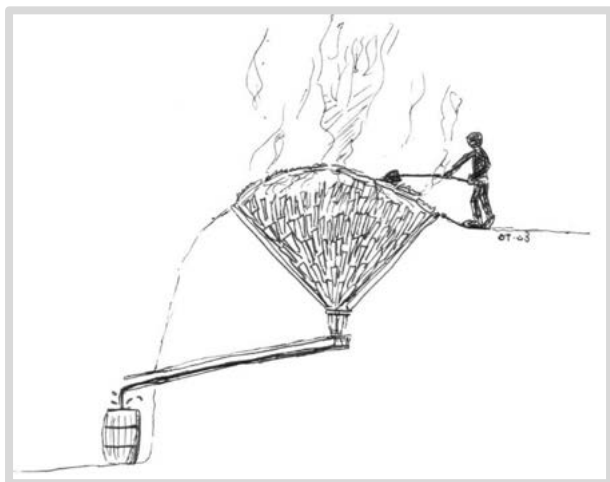
Figur 4.14: Illustrasjon av et Evenstad-anlegg ved Kåsa i Tolga. Det er sannsynlig at anlegget ved Merkesmyra var relativt likt dette.

13 Tjæremile (Tjurrumile)

I Os er det funnet tre tjurruniler fra perioden fra Vikingtid til Svartedauden; Nordgård i Narjordet, Berg i Dalsbygda og Aamo i Dalsbygda.

(www.kultursti.no)

Tjurru er dialektformen for tjære. Tjære hadde spesielt stor betydning i mellomalderen, fra 1000-1500. Båter, stavkirker og mange hus på gården ble tjærebredd. Dessuten var det fast arbeid ved påsketider å tjærebre hesteslaer, redskaper og ski. Det ble også solgt mye tjære til utlandet. Bruken av tjære for vedlikehold av hus og redskaper har vedholdt fram til i dag.

Figur 4.15:
Illustrasjonstegning av
hvordan ei tjæremile
kunne være bygget.
Illustrasjon fra:
www.kvener.no

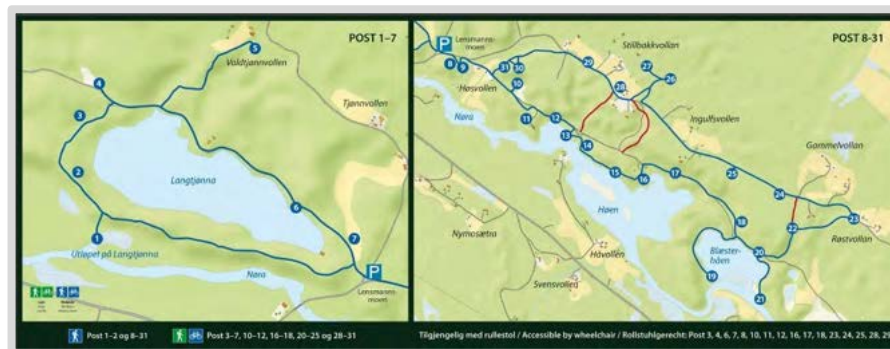
Den enkleste måten å brenne på, er ved bruk av ei gropmile i hellende terreng. De kunne også lage tjæremile på fast mark. Milebunnen var da som ei halvkuleformet forsenkning i bakken, og tjæra rant ut i et rør fra midten av mila. Tjurruhjellen ble lagt i hellende terreng, hvor den ytre delen ble bygd opp som en hjell. Her ble det bedre plass til tapping. Tjæreovnen ble bygd av teglstein, og denne typen fikk en stor utbredelse i 1740-årene. Tjærebrenning i gryte ble brukt når en skulle ha små kvanta. Gryta ble fylt med tyrived og snudd opp-ned over en stein. Over gryta tente de et bål. Tjæra rant ned, enten i et hull eller i et uthogd mønster i steinen under. (www.kultursti.no)

14 Natur- og kultursti, Nørdalen

I Nørdalen ligger en rekke ulike kulturminner. Mellom disse er det laget en natur- og kultursti. Flere av kulturminnene her er arkeologiske kulturminner. Natur- og kulturstien i Nørdalen ble kåret til Norges beste i 1995, og ble oppgradert i 2017-18. Store deler av traséen kan ferdes med sykkel, rullestol, barnevogn osv. Avkjøring fra RV28 øst for Os sentrum.

Stien følger gamle idylliske ferdselsveier i området, og kan deles opp i flere rundturer. Det er tydelige spor etter tjurubrenning, jernblester, seter- og slåttebruk. Et rekonstruert kjølbrenneranlegg med koie og en del av ei mile som ligger på sin opprinnelige plass.

I kulturminneplanen legges en hensynssone for kulturmiljø rundt hele området, slik at særpreget i området bevares. De automatisk fredete kulturminnene har sitt vern gjennom kulturminneloven.

Figur 4.16: Kart over postene i Nørdalen. Se også www.kultursti.no

Målsettinger arkeologiske kulturminner:

- Skilting og formidling av utvalgte arkeologiske kulturminner. I sentrum av Os ligger det flere som er lett tilgjengelige, og som forteller om en spennende og lang historie.
- Opprettholdelse av natur- og kulturstien i Nørdalen.
- Etablere natur- og kultursti i og ved Sjøtårnhaugen.

5. SAMISKE KULTURMINNER

Samene lever i dag i fire land: Norge, Sverige, Finland og Russland; fra Kolahalvøya i Russland til Engerdal i Sør-Norge. Det som i dag utgjør det sørsamiske området, strekker seg fra Saltfjellet i nord til Engerdal i sør. Den sørsamiske tradisjonen følger ingen riksgrenser, og er lik på svensk og norsk side. Hvor lenge det har bodd samer i Rørosområdet vet ingen med sikkerhet. Det finnes en rekke spor og tegn i naturen på bosetting i lang tid. Norge ratifiserte ILOs konvensjon nr. 169, og anerkjenner samene som Norges urfolk.

Innenfor historie- og arkeologifaget har det i lang tid vært diskutert om det i de eldste tider (før 1500-tallet) var to parallelle kulturer som levde side om side. Derfor er det ofte vanskelig å si om et kulturminne er av norrøn -eller samisk opprinnelse. Dette gjelder både fangstgropsystemer, buestillinger i høyfjellet og graver. Diskusjonen er interessant fordi den kan fortelle oss noe om menneskenes vandring og utbredelse i det som i dag er Norge. Erkennelsen av at vi ikke vet sikkert hvem som etablerte ulike konstruksjoner er viktig. Uansett er det naturlig å tenke seg at mennesker med ulike opprinnelser utvekslet fangstteknikker med hverandre, og ble inspirert av hverandres skikker, for eksempelvis ulike gravritualer.

Den samiske historien i distriktet kan deles inn i tre ulike perioder:

Fangstbasert reindrift (fram til 1500-tall)

Perioden kjennetegnes av at levemåte og basis i økonomi var basert på fiske, fangst og jakt. Dyreslag som rein og elg vandrer mellom ulike beiteområder i ulike årstider. En god utnyttelse av ressursen forutsettes at menneskene kan følge dyrene og dyreflokkene på deres vandring mellom årstidsbeitene. Videre forutsettes det kunnskap om dyrenes adferd i landskapet for å kunne utnytte de ulike mulighetene som finnes i omgivelsene. Det ble holdt rein som transportdyr, som trekk- og kløvrein, og som lokkedyr i reinjakta. Vi vet lite om hvor og hvordan disse menneskene bodde, eller hvordan samfunnet var organisert. En kan likevel anta at å drive fangst i stor skala krevde mye

arbeidskraft og at det dermed var grupper bestående av flere familier som arbeidet og levde sammen om en fangstbasert reindrift. (Fjellheim 1999).

Reinnomadisme (fra 1500/1600-tall til årene etter 1900)

På 1500- og 1600-tallet gikk en gradvis over fra å drive fangst på villrein til å domestisere (temme) reinen og føre flokkene mellom de ulike årstidsbeitene. Simlene ble melket og av melka ble det ystet ost og kjernet smør. Denne livsformen gjorde at reinen ble tam, og reinen ble også brukt som kløv- og trekkdyr. Familiene fulgte reinflokkene mellom årstidsbeitene og bodde i torvgammer og telt gjennom hele året. (Fjellheim 1999)

Ekstensiv reindrift (fra 1900/30 fram til i dag)

Omkring år 1900 skjedde det en ny endring i den samiske livsførselen i Rørosområdet. Melkebruket gikk gradvis ut til fordel for å holde rein for kjøtt og skinnproduksjon til eget bruk og for salg. Noen familier etablerte seg i denne perioden på fjellgårder der de også holdt andre husdyr. Denne formen for landbruk holdt seg til innpå 1950-tallet og kvinnene, barna og de eldre ble bofaste. Det var mennene som stod for det daglige arbeidet i reindriften med gjeting over store avstander. I den første tiden foregikk gjetinga til fots om sommeren, og ski om vinteren. Etter hvert er motoriserte hjelpemidler tatt i bruk. (Fjellheim 1999)

5.1. PRIORITERTE OBJEKTER

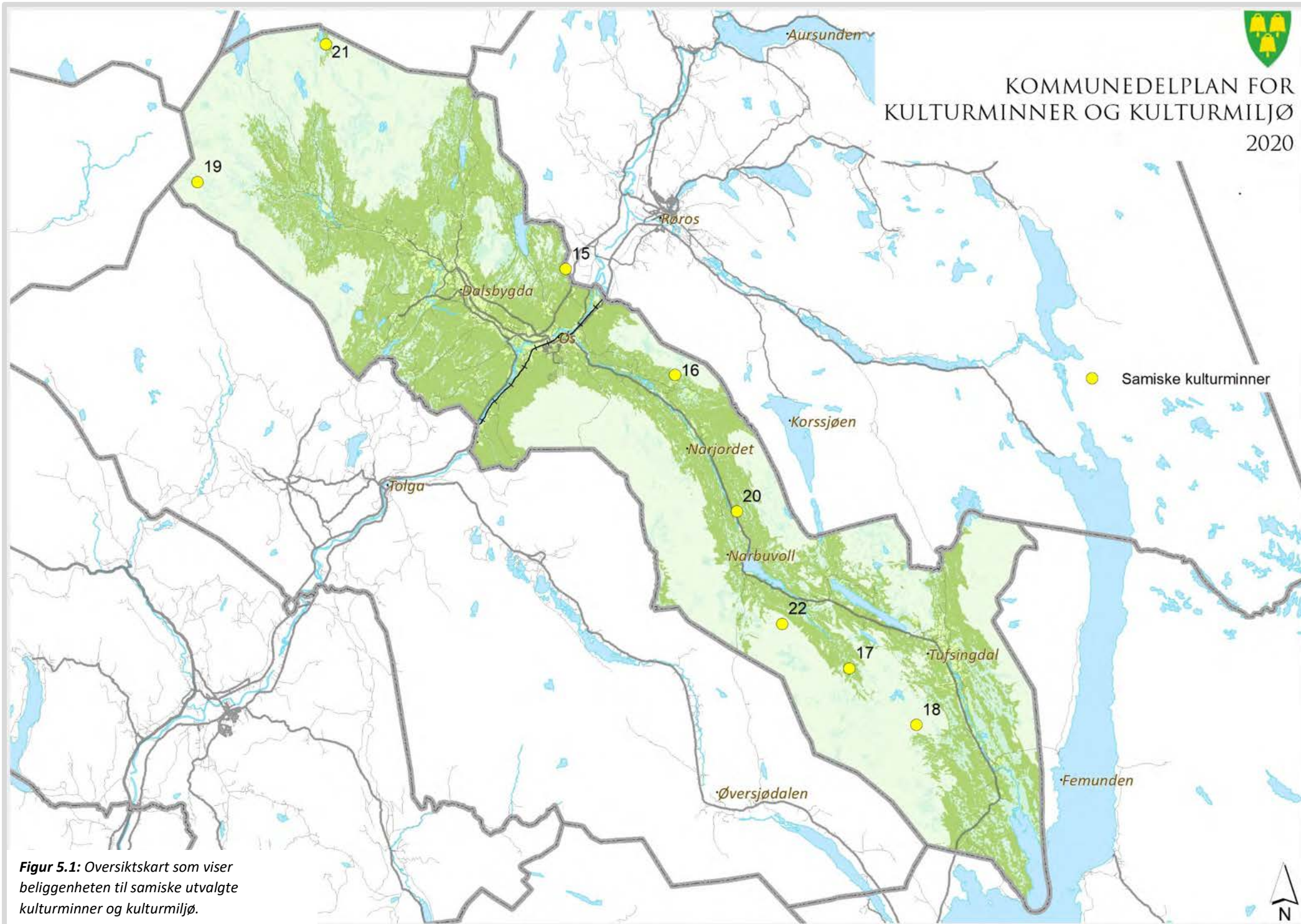
Det er ikke foretatt systematiske registreringer av samiske kulturminner i Os. Det må også tas i betraktning at den samiske livsførselen satte få fysiske spor på omgivelsene. Det er i tillegg et grunnleggende prinsipp i kulturen at ting som blir tatt ut av bruk, skal få gå tilbake til naturen. Kulturminneloven fastsetter at samiske kulturminner fra før 1917 er automatisk fredet.

Nr.	Objekt	Hensynssone
15	Fangstmarksgrav, Stenbrottet	H730_17
16	Fangstmarksgraver, Storsletthøgda	H730_18
17	Gåetie-sijjie (Gammetuft), Finnroa	H730_19
18	Giedtie-aevjie (Trøplass/gjerdeplass på myr), Finntrøan	H730_20
19	Gåetie-sijjie (Gammetuft), Tverrfjelldalen	H730_21, *
20	Gåetie-sijjie (Gammetufter), Nystuengsletta/Kojan	Usikker plassering
21	Området ved Dalbusjøen	H730_22-24, *
22	Offerplass, Ingulfskletten	H570_2

*= Ligger innenfor Forollhogna nasjonalpark

KOMMUNEDELPLAN FOR KULTURMINNER OG KULTURMILJØ 2020

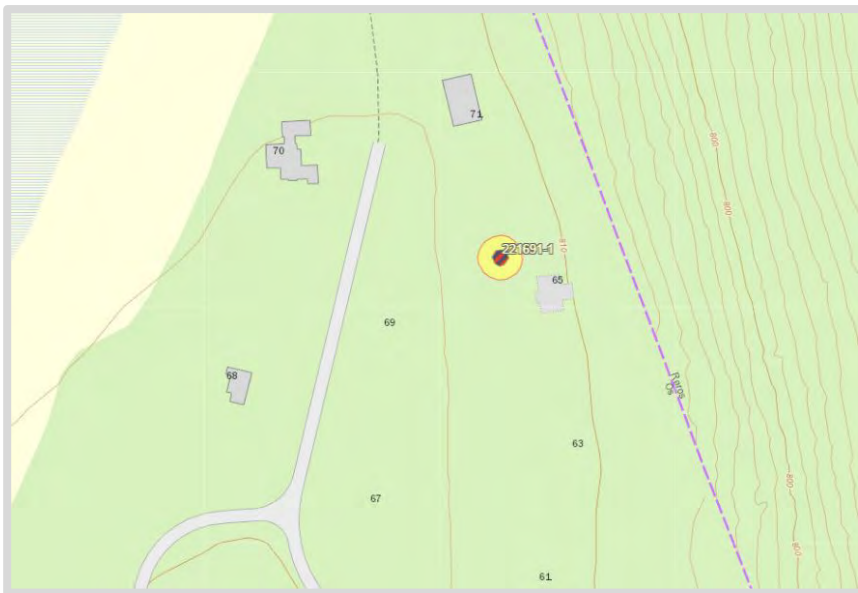

Figur 5.1: Oversiktskart som viser beliggenheten til samiske utvalgte kulturminner og kulturmiljø.

15 Fangstmarksgrav, Stenbrottet

I Stenbrottet, midt inne i hyttefeltet, ligger en liten, men tydelig haug av sterkt steinblandet sand. Det er ingen kantkjede eller fotgrøft rundt haugen, men den skiller seg ut fra omkringliggende terreng som er preget av fuktig lyngdekke med mange tuer. Haugens diameter er 4,5 m, og høyde 50-90 cm. Den ligger i svak skråning. Dette er tolket som en fangstmarksgrav.

Haugen er befart av arkeologer, og undersøkelser ga et klart podsollprofil i haugen med utvaskingslag over rødbrun sand. På grunn av mye stein nådde ikke jordbor ned til bunn av haugen, og det ble ikke observert noe køl i massene. Haugen ligger i glissen fjellbjørkeskog, i kanten av en liten lynghei.

Figur 5.2: Gravhaugen ligger i dag inne i et hyttefelt.

På lik linje som med fangstgropene omtalt i kap. 4, vet vi ikke med sikkerhet hvem som etablerte fangstmarksgravene. Det finnes kilder for at både norrøne og samiske fangstmenn var i området da gravene ble etablert. Gravskikker kunne de med sannsynlighet også ha lært og blitt inspirert av hverandre.

Fangstmarksgrav

Fangstmarksgraver, også kalt innsjøgraver eller fjellgraver, er et innlandsfenomen i Norge og Sverige. De består av små røyser eller jordblanda røyser anlagt alene eller på større gravfelt i fjellet, langs innsjøer og åsrygger i skogsområder. Felles for fangstmarksgravene er at de kan lokaliseres til områder som ikke har blitt befolket av jordbrukskultur før i historisk tid. De ligger dessuten ofte i de samme områdene som store fangstanlegg.

Undersøkelser av fangstmarksgraver har avdekket gravmateriale som sverd, pilspisser, kammer og smykker som både har paralleller i den samtidige bondekulturen og typiske samiske skikker, men som også viser kontakter østover. Flere har diskutert hvorvidt denne gravtypen kan knyttes til bestemte etniske grupper. Både germansk bondebefolkning, germanske fangstfolk og tidlig samisk befolkning har vært foreslått.

Fangstmarksgravene er steinlegginger bygget av stein lagt tett, gjerne i bare 1-2 lag. De er små, 2-5 meter i diameter og under 0,5 meter høye. De ligger som regel langs åsrygger og høydedrag, men ofte ut mot kanten av flater og platåer fremfor på det høyeste punktet. Det ser derfor ut til at utsikten har vært langt viktigere enn at de skulle være synlige.

Gravtypen kan antakelig knyttes til to perioder, der den eldste, datert til 200 f. Kr.- 600 e. Kr, gjerne er trekantete eller runde steinlegginger ved innsjøer. I Sverige blir gravene av den grunn ofte kalt innsjøgraver. Det finnes noen få undersøkte fangstmarksgraver fra eldre jernalder også i Norge, men langt de fleste er fra yngre jernalder, 550-1000 e. Kr. (Bergstøl 2003)

16 Fangstmarksgraver Storsletthøgda

Som del av arbeidet med kulturminneplanen, ønsket Jon Holm Lillegjelten å få undersøkt noe han hadde sett i på Storsletthøgda. Dette var noe han beskrev som ei lav tuft oppe på snaufjellet.

Tufta viste seg å være en sirkulær form, ca 6 m i diameter. Ifølge arkeolog Mattis Danielsen er dette en mulig grav med plyndringsgrop i midten. På befaringen ble det søkt med metallsøker, noe som ga utslag ytterligere 6 m vest for grava. Der ble det funnet en pilspiss i tilknytning til en annen steinsetting. Antakeligvis er dette også en grav. Med flere steinsettinger langs brinken er dette antagelig et gravfelt av høyfjellsgraver (fangstmarksgraver) fra yngre jernalder.

Figur 5.3: Bilder fra befaring og registrering av steinsettinger i Bredalslia. Sannsynligvis gravfelt med høyfjellsgraver fra yngre jernalder. (Foto: Mattis Danielsen)

17 Gåetie-sijjie (Gammetuft), Finnroa

Gåetie-sijjie ligger i Finnroa, ved turstien mellom Sæter og Øversjødalen. Dette har vært en samisk boplass med minst to gammetufter, reingjerde, melkegrop/ fangstgrop, og ildsted. Like nord for boplassen ligger en høyde, som på kartet heter «Finnrohøgda».

Mot vest og nord ligger en tydelig jordvoll med innvendig diameter på ca 4,5m. Innenfor jordvollen ligger en oppmurt aernie (ildsted). Det er også lagt stein fra arneie mot døråpningen (kan være båassjoe-gierkieh (steinen som ligger i det innerste rommet i gamma, midt mot døra). I senere tid har turister hatt bål i ildstedet. Det var Oskar Øybakken som viste stedet til Arve Røsten i 1959 (Fjellheim 1999).

Ca 50 m sørvest for gåetie-sijjie, ligger en boerne (gravd grop for oppbevaring av melk/mat). Gropa er ca 1,5 x 0,8 m, og mellom 0,4 og 0,6 m dyp. Ca 300m sør for gåetie-sijjie er det en giedtie-aevjie (gammel, forlatt gjerdeplass). Dette er en sirkelrundt grasbesvokst slette, med en diameter på ca 40m (Fjellheim 1999).

Figur 5.4: Gammetufta ved Finnroa. Litt til høyre for midt i bildet ser vi bålplassen som har ligget inne i gamma. Jordvollen som har vært en del av gammas yttervegger ses i bakgrunnen. Like nedenfor og til høyre for bålpasssen ses i den merkede turstien krysse gjennom bildet. Foto: Øistein Buraas

18 Giedtie-aevjie (Trøplass/gjerdeplass på myr), Finntrøan

Samisk boplass ved Litj-Nøra bestående av reintrø og gammetuft. Arve Røsten har fortalt at stedet kalles Finntrøan. Her er det også registrert en grop, muligens ei melkegrop. Men informasjonen om denne er bortkommet. Dette er beskrevet i rapporten *"Registrering av samiske kulturminner, Os kommune 15-6-87"* ved Jonas Danielsen, Amund Spangen og Arve Røsten.

Navnet «Finntrøan» tilsier at det her har vært et merke-mjølke-gjerde. Innenfor det tidligere gjerdet er det gressbevakst, med en del senere oppvokst bjørkeskog. Det finnes også rester etter noe trevirke. Området ble senere brukt som slåtteeng av bønder fra Tufsingdalen, bl.a. av far til Arve Røsten.

Boplassen kan være fra den tida Nils Andersen (Rik-Nils) bygslet Veslenørddalen på 1700-tallet.

Figur 5.5: På Blokkodden i Engerdal står denne rekonstruksjonen av en tradisjonell samisk gamme. Foto: Anno museum

Gamme (gåetie)

Gamme er en samisk hustype med jordvegger. Den bærende konstruksjonen i en gamme er to par kroksperrer forbundet med en takås og på siden dragere som bærer veggen, dessuten skråstøtter på begge sider av døren og i bakveggen. Mot dragerne i veggen er det satt opp kløvde trestokker. Taktekingen består gjerne av kvist som ble dekket med 4–5 lag never, utenpå dette igjen et tykt lag myrtorv og utenpå dette to lag forskjellige sorter mose som ikke holdt på fuktighet, men tørket fort og ga varmeisolasjon.

I taket er det røykhull, med åpning rett over ildstedet. Ildstedet er plassert opp fra bakken for å sikre god trekk, og åpningen hadde en vidde som sikret at røyken ikke slo ned, men trakk ut i en strime.

En gammes grunnplan er som oftest avlang, sjeldnere sirkelformet. Også i gulvplassens inndeling er det likhet med lavvoen: ildsted på midten, sove- og sitteplasser på sidene, og kjøkkenavdelingen innerst. Gulvdekket besto av et tykt lag kortkuttet bjerkeris slik at foten sank i til ankelen, dette holdt jordfukt og -lukt borte. Over dette var det reinskinn der man satt eller lå.

19 Gåetie-sijjie (Gammetuft), Tverrfjelldalen

Gamme eller teltplass (sommerboplass). Tufta ligger 50m sør for Tverrfjelldalen. Delvis utgravd i en bakke mot sørøst. På grunn av snø så en ikke selve ildstedet på befaringen. Mot sørøst 5m bredde, og sørvest 4m bredde. Med noen steiner mot sørøst, foran inngangen. Bevakst rundt med noe fjellris, einer og vidje. Gress på sør- og østsiden, ellers reinmose.

Det var Jon Thomassen som hadde sin sommerboplass her fra 1880-1892. Årsaken til sommerboplassens beliggenhet, kan være for å holde reinen mest mulig borte fra slåtteengene som bønder fra Dalsbygda hadde her (*Snåsa regionkontor 1990*).

20 Gåetie-sijjie (Gammetuft), Nystuengsletta/Kojan

Jorun Engåvoll forteller at hennes far, Esten Trøan (f.1897), tegnet et kart i 1986. På dette kartet hadde han avmerket «koja» på nordsiden av Bekkendalen, sør for og i utkanten av Nystuengsletta. Her ligger en sirkelformet steinsetting med ytre diameter 200 cm og høyde 20-30 cm.

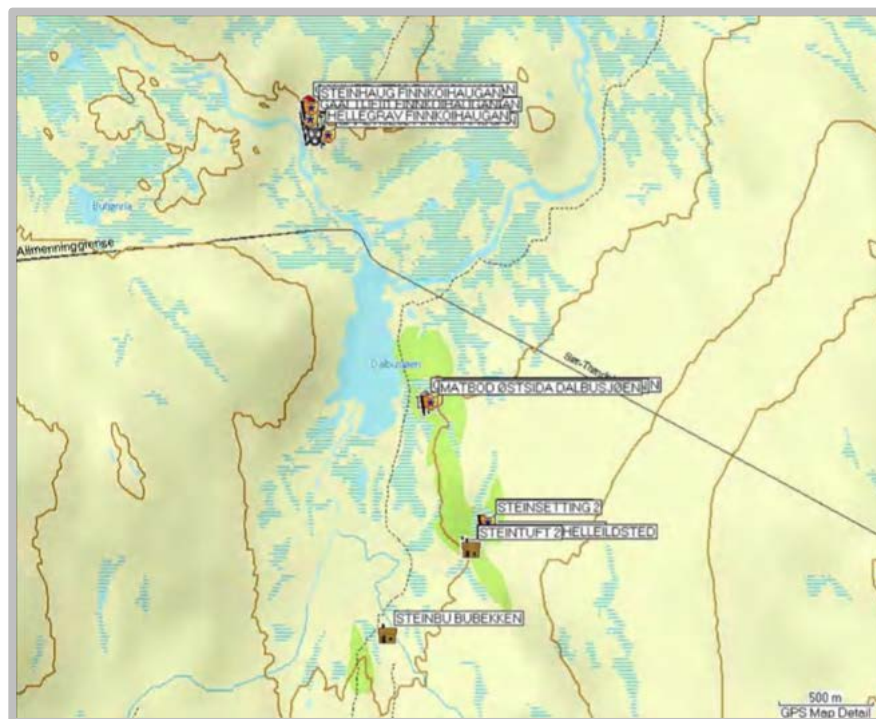
Mor til Jorun, Marie Trøan (f. 1906), har vært gjeter i området. Hun kan ikke huske at koia sto, men husker en steinmuring med en slags «pipe» hvor gjeterne brukte å leke seg når kyrne var rolige. Dette kan ha vært en bål plass hvor det ble laget røykbål for å holde innsektene borte mens reinen ble melket. Slike røykbål finnes det solid tradisjon for i hele det samiske området. Julie Axmann (f.1877), fortalte Knut Bergsland i 1941: «Hvis det var sterkt solskinn og mygg, måtte vi stille til rauke på vindsiden, slik at røyken skulle trekke inn i trøa og skremme bort myggen». Jonas Danielsen har registrert slike bål plasser både i Finnåsen (Lille-Nørdalen); Finnroa (ved seter i Tufsingdal) og flere øst for Femund nær sikre trøplasser (Fjellheim 1999).

Ca 300m vest for steinringen ved Nystuengsletta ligger en annen steinring, og disse må ses i sammenheng. Denne steinsettinga er ca. 100 cm i diameter. Denne steinsettingen virker helt urørt, noe som kan ha sammenheng med beliggenheten helt ned mot en bekk i myraktig jord, og det er derfor ikke naturlig å sette seg ned her. Denne steinsettinga ligger også i utkanten av en fin grasslette (Fjellheim 1999).

Området de to gammetuftene ligger innenfor kalles «Kojan», som er en bunden form flertall for «koie», som i våre trakter blir brukt synonymt med gamme.

21 Området ved Dalbusjøen

Dalbusjøen ligger like ved grensa til Trøndelag fylke. I dag ligger det ei seter rett sør for sjøen. Denne eies av Kaja Eggen. Torbjørn Eggen utførte en natur- og kulturhistorisk analyse av området rundt Dalbusjøen. Denne avdekte en rekke samiske kulturminner. Registreringene ble fulgt opp med undersøkelser i Amund H. Steinbakkes rapport «Registrering av samiske kulturminner i Forollhogna Nasjonalpark 2009 og 2010».

Figur 5.6: Kart med inntegning av samiske kulturminner funnet ved Dalbusjøen. (Steinbakken 2010)

Området ved Dalbusjøen er interessant fordi det inneholder en rekke samiske kulturminner, på begge sider av fylkesgrensen: I Os kan vi finne flere gammetufter, røyser, steinsettinger, kaldkilde og matbod.

Figur 5.7: Bilde mot Dalbusjøen fra sør mot nord. De samiske kulturminnene ligger øst (til høyre i bildet) og nord for sjøen. (Foto: Anja Ø. Ryen)

I dag er Dalbusjøen kjent i sør-samisk sammenheng for tragedien i 1811. Mellom 40 og 50 bønder fra Dalsbygda og Os – under ledelse av lensmannen fra Tolga – samlet seg, og gikk til angrep på en gruppe reindriftssamer som hadde leir og rein ved Dalbusjøen. Det ble avfyrt skudd mot mennesker uten at noen kom til skade, men 392 reinsdyr ble stjålet og slaktet. 308 av dyrene tilhørte samene, mens 84 dyr var sytingsrein som tilhørte bønder, prester og embetsmenn ved Røros Kobberverk. Etter hendelsen avholdt myndighetene avhør, og de skyldige ble dømt til å betale en bot på 18 000 daler som erstatning (Haarstad 1992).

Hendelsen ble en tragedie på mange måter. Den sijte (sitje = gruppe med familier som drev reinen sammen) som hadde levd ved Dalsbusjøen mistet sitt livsgrunnlag, og det sies at flere endte opp med å livnære seg av tigging. En femtedel av erstatningen gikk til fastboende som hadde hatt sytingsrein, og resterende gikk til samene. Ifølge muntlig tradisjon gikk det videre slik at den samer som tok imot erstatningssummen, ble full på alkohol, og mistet pengene. Pengene ble aldri funnet (Grue 1943). På den andre side fikk flere av bøndene som deltok i aksjonen store problemer med å betale sin del av erstatningen (Reitan 1936). Både blant samer og bygdefolk fortelles om tragiske dødsfall, flere selv påført.

Bakgrunnen for angrepet synes gjennom kildene å være uklar, og i artikkelen «Samene på Gauldalsvidda i 1811 – overgrep, etterspill og konsekvenser» (Severinsen 2011), drøftes ulike årsaker og årsakssammenhenger. Generelt er det ikke tvil om at det opp gjennom 1800-tallet oppstod interessekonflikter mellom samer og bønder flere steder i det sørsamiske området. Perioden var sterkt preget av befolkningsvekst i bondesamfunnet med fast bosetting i nye områder. Dette førte til større kamp om de samme ressursene.

Etter 1850 finner vi igjen kilder på at det bodde samer i Dalbusjøområdet.

Området er en del av landskapsvernområdet omtalt i objekt 23.

Syttingsrein

Det er en rekke skriftlige kilder på at bønder og personer fra ledelsen på kobberverket hadde sytingsrein. Sytingsrein var rein eid av fastboende, men som gikk sammen med samenes reinflokker. For dette betalte de fastboende samene sytingslønn. Dette kunne være penger, varer eller tjenester som reindriftssamene trengte.

Figur 5.8: Nils Stinnerboms reinflokk under flytting fra Meråker til Femunden. Foto: Norsk folkemuseum

22 Offerplass Ingulfskletten

Muntlige kilder forteller om Ingulfskletten som offerplass i den samiske kulturen. Ingulfskletten er 1055 m.o.h, og ligger i inngangen til Litjnørdalen. Ikke den høyeste toppen, men bratt, iøyenfallende, og med god utsikt innover Litjnørdalen.

Ofring var et viktig rituale i samisk kultur. Samiske hellige steder, som f.eks, offerplassene, var ofte spesielle naturformasjoner. Hva som ble ofret varierte etter hva man ofret for, og hvem man ofret til. Formålet med ofringen var ofte å sikre god lykke med jakt og fangst, men også holde sykdom og elendighet på avstand fra familien. Vanlige offer var tran, fiskerester, kjøtt og blod. Det kunne også ofres metall og mynter. Noen ganger ofret man mer verdifulle ting, som reinsdyr eller hester. Selve seremonien ble ledet av en noaide, en åndelig veileder eller sjaman.

Figur 5.9: Ingulfskletten, sett fra fv28. Foto: Anja Ø. Ryen

Målsettinger samiske kulturminner:

- Skilting og formidling av utvalgte samiske kulturminner.
- Legge til rette for flere systematiske registreringer av samiske kulturminner.
- I «forvaltningsplan for verdensarvområdet Røros bergstad og circumferensen 2019-2023» er en av målsettingene å utrede hvordan den sørsamiske kulturen kan innlemmes som en del av verdensarven.

Figur 5.10: Gruppeportrett av sju personer, hvorav fem i sør-samiske drakter. To personer på ski. I bakgrunnen reinsflokk. Vinterlandskap med gamle til høyre i bildet. Bildet skal være tatt utafor Røstenkoia i Flensmarka. Fotograferert mellom 1890-1900, Iver Olsen. Rørosmuseet.

6. LANDBRUKETS KULTURMINNER

Jordbruket har alltid vært svært viktig i Os. Også i dag står landbruket sterkt med omkring 20 % sysselsatte innen primærnæringene. Landbruket er grovfôrbasert med melk- og kjøttproduksjon på storfe og småfe. Omkring halvparten av melkeprodusentene driver fortsatt aktiv setring, med utstrakt bruk av utmarksbeite. Seterdalene er frodige, og utmarksbeitene er av svært god kvalitet. Setring bidrar til å pleie og ivareta kulturlandskapet, både i form av karakter, utseende, og biologiske sammensetning med arter avhengig av beite og skjøtsel.

Figur 6.1: Kyr på beite bidrar til å holde kulturlandskapet i hevd i seterdalene.
Foto: Os kommune

Kulturlandskap

Kulturlandskap er et landskap som er påvirket av menneskelig virksomhet. Mellom kulturlandskap og naturlandskap finnes ingen helt skarpe grenser. Kulturlandskap omfatter områder med sterkt vekslende grad av menneskelig påvirkning; fra naturnære kulturlandskap med beitemark og utslåtter til industrilandskap.

I mange tilfeller gjenspeiler kulturlandskap en meget lang utviklingshistorie med kulturspor fra mange ulike epoker. Kulturlandskapet avhenger av naturvilkår, samfunnsforhold og historie, og danner en grunnstein i vår identitet og kulturarv.

6.1. UTVALGTE OBJEKTER

I Os er det generell stor bygningsmasse tilknyttet landbruket. I kulturminneplanen er det gjort et utvalg. Det finnes en rekke flere interessante objekter som kanskje burde blitt vurdert, og som bør vurderes ved rullering av kulturminneplan.

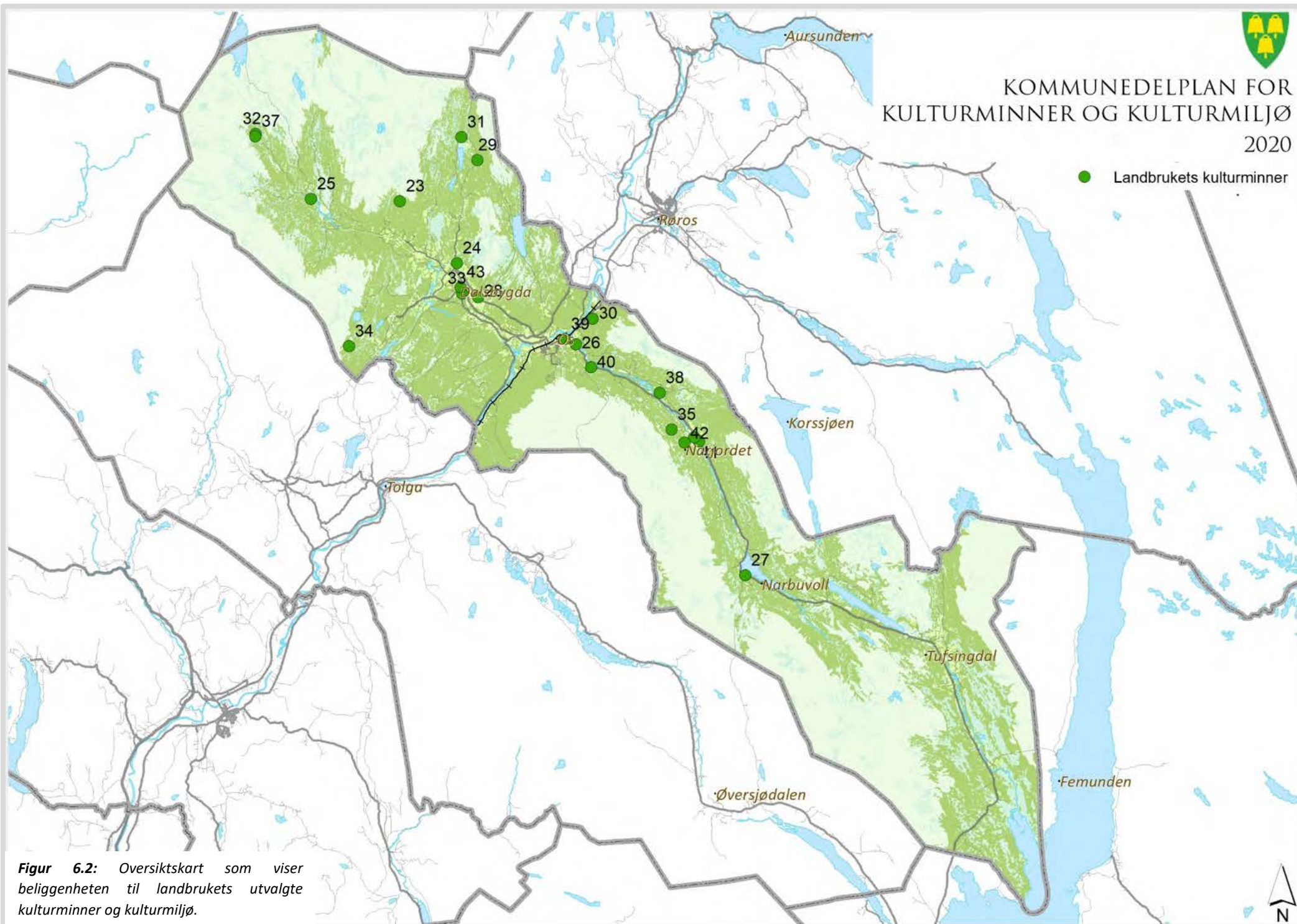
Nr.	Objekt	Hensynssone
23	Seterlandskapet innenfor utvalgte seterlandskap	**
24	Gårdstun, Utistu Nordvang i Dalsbygda	H730_25
25	Utistuvollen	H730_26, **
26	Gårdsanlegg, Holm	H730_27-28
27	Gårdstun, Engåvollen	H570_3
28	Klyngetun, Østgarden	H570_4
29	Steinmastu, Nyeggvollen	**
30	Sommerfjøs, Myre	
31	Seterfjøs med båsmur, Vangsgravvolden	**
32	Såttåhaugen setermeieri	**
33	Dalsbygda meieri	H570_5
34	Trøenget, slått	H570_6
35	Husmannsplass, «Olsplassen», Lillenaarjord	
36	Skjelterløe, Yterengløa, Narjordet	H570_7
37	Hopløe, Såttåhaugen	**
38	Utmarksløe, Påbygd løe, Kringletenget i Bredalslia	H570_8
39	Gardsløe, Alsåkerløa, Os	H570_9
40	Avkjøling, Svensvollen	H570_10
41	Melkerampe, Narjordet	H570_7
42	Bekkevern, Narjordet	H570_7
43	Smie, Egga-gården	

**= Ligger innenfor Landskapsvernområdet Vangrøftdalen og Kjurrudalen

KOMMUNEDELPLAN FOR KULTURMINNER OG KULTURMILJØ 2020

● Landbrukets kulturminner

Figur 6.2: Oversiktskart som viser beliggenheten til landbrukets utvalgte kulturminner og kulturmiljø.

23 Seterlandskapet Vangrøftdalen og Kjurrudalen, Utvalgte kulturlandskap og landskapsvernområde

Vangrøftdalen og Kjurrudalen er to seterdaler som strekker seg henholdsvis vest- og nordover innenfor Dalsbygda i Os kommune. De tilleggende seterområdene Nordervollia og Setersjøområdet er også en del av området som omfattes av utvalgte kulturlandskap. Her ligger et unikt kulturlandskap hvor det fortsatt er aktiv seterdrift på mange setervoller og dyr på utmarksbeite i hele området.

Figur 6.3: Vangrøftdalen og Kjurrudalen er utvalgte kulturlandskap.
Foto: Jorunn Stubsjøen

Innenfor området er det registrert nærmere 190 setrer. Omtrent 20 av disse er i dag uten bebyggelse, eller erstattet med hytter. På rundt 30 setrer drives aktiv setring med mjølkeproduksjon på tradisjonelt vis. Kua tas inn og mjølkes på setra og slippes ut i utmarka for å beite. Noen setre har dyra på et inngjerdet areal på setra om natta. Denne driftsformen opprettholder et åpent kulturlandskap rundt setrene og ivaretar den rike vegetasjonen i området. Arealene på setrene holdes i hevd ved slått og/eller beite.

Gjennom generasjoner har områdene blitt utnyttet til beite og produksjon av fôr. Fra gammelt av var seterdalene inndelt i slåtter. I tilknytning til disse ligger flere slåttebuer og løer. Graset ble fraktet hjem til gården og brukt til vinterfôr. Noen slåttearealer blir holdt i hevd med jevnlig slått.

Berggrunnen består av kalkrike kambrosilurbergarter som har gitt opphav til et næringsrikt jordsmonn og svært rik vegetasjon. Det er nesten 400 plantearter i området. En rekke arter som er nasjonalt eller regionalt truet finnes her, mange av dem i kulturlandskapet. Av spesielle arter finnes blant annet: dvergsmelle, gulmjelt, fjelltettegras, handmarinøkkel og orkidéartene svartkurle, blodmarihand, lappmarihand, grønnekurle og kvitkurle.

Bygningsmiljøet i seterdalene er sjeldent. Det er mange bygninger knyttet til hver seter og det er et betydelig antall verneverdige bygninger og bygningsmiljøer. Den tradisjonelle byggeskikken er godt ivaretatt.

Området har en spesiell kulturhistorie med flere setre per gard og med vekselbruk av seterdalene. Mange av gardene hadde tidligere fire til seks setre hver, vanligvis ei vårseter og ei høstseter nær bygda og to sommersetre, ei i Vangrøftdalen og ei i Kjurrudalen. Det ene året slo de slåttene i den ene dalen og setret i den andre, neste år motsatt. Mange av gardene har fortsatt to til tre setre med seterhus.

Området for utvalgte kulturlandskap er spesifisert i dokumenter tilhørende denne prosessen. I tillegg til Vangrøftdalen og Kjurrudalen, er Nordervollia og Setersjøområdet innlemmet i området. Store deler av de utvalgte kulturlandskap ligger også innenfor landskapsvernområdet inntil Forollhogna nasjonalpark. Området er underlagt bestemmelser og forvaltning gjennom dette. Det er også utarbeidet en egen byggeskikkveileder for området. Kulturminneplanen gir ikke noen føringer for området ut over dette.

Vangrøftdalen og Kjurrudalen ble landskapsvernområde i 2010. Formålet er å ta vare på et særpreget og vakkert natur- og kulturlandskap, der seterlandskap med seterbebyggelse og setervoller, vegetasjon og kulturminner, skapt gjennom aktiv jordbruksdrift, utgjør en vesentlig del av landskapets egenart.

24 Gårdstun, Utistu Nordvang i Dalsbygda

Gården Utistu Nordvang i Dalsbygda og Utistuvollen i Vangrøftdalen (objekt 24) ble vedtaksfredet etter kulturminneloven i 2012. Før dette hadde det vært midlertidig fredet siden først på 2000-tallet.

Figur 6.4: Utistu Nordvang. Foto: ukjent

Utistu Nordvang er ett av de fire opprinnelige Vangenbrukene som ligger innerst og lengst nord av de gamle gardene i Dalsbygda. Tunet på Utistu ligger i lisiden ovenfor den sentrale delen av Dalsbygda. Fra øst og sør dominerer det nesten helt sammenbygde tunet det åpne jordbrukslandskapet med sin festningsaktige karakter. Fra vest er det knapt synlig fordi lia skråner ned mot tunet.

Gården kan følges som selvstendig bruk fra 1654, men fikk sin nåværende form i perioden 1850 til 1881.

Gardsanlegget er et meget godt eksempel på hvordan tunene i Nord-Østerdal i denne perioden skiftet karakter fra å bestå av mange spredte bygninger, til å bestå av færre bygninger med flere funksjoner samlet under samme tak. Tunet

er formet av tre bygningslengder som er sammenbygd i hjørnene mot nordvest og sørvest.

Mot vest og nord er det adkomst gjennom overbygde portrom som kan lukkes mot nord- og vestavind. Bygningslengdene rommer våningshus, eldhus med buer, løer, stall og sauefjøs med skjul (skjæler). Mot øst danner fjøset den fjerde vegg i tunet. Stabburet ligger noen meter øst for tunet. Mellom fjøset og våningshuset, og mellom fjøset og den søndre bygningslengden, er det åpne passasjer ut til jordbruksarealet. Denne tunordningen ble vanlig i Nord-Østerdal i løpet av 1800-tallet. Tunformen henger sammen med den tids modernisering av jordbruket med krav om mer rasjonell drift, og med et ønske om å skjerme tunet mot det barske klimaet. Samtlige bygninger har to etasjer. (Hedmark Fylkeskommune 2012)

Figur 6.5: Gårdstunet Utistu Nordvang. Foto: ukjent

Nå er både gård og seter restaurert med midler fra Riksantikvaren. Eierne har, sammen med fagfolk fra Uthusprosjektet, deltatt aktivt i restaureringsarbeidet.

25 Utistuvollen, Vangrøftdalen

Utistu Nordvang disponerte flere setre. Setra på Utistuvollen i Vangrøftdalen var i bruk som sommerseter fram til 1971. Formålet med fredningen av setra er å vise den funksjonelle sammenhengen mellom gård og seter. Setrene var en svært viktig beite- og forressurs for gårdene, og hadde en helt nødvendig betydning for gårdsdrifta i Nord-Østerdalen.

Figur 6.6: Parti fra Utistuvollen. Foto: Randi Brænd

Utistuvollen ligger på Dalvollan, like ovenfor Snudda i Vangrøftdalen (objekt 22). Det er ukjent når setringa tok til på Dalvollan, men i «jordeboka» av 1688 angis det at Utistu hadde setervoller både i Kjurrudalen og i Vangrøftdalen. En vet også med sikkerhet at det stod seterhus her i 1842.

Årsaken til at en gård hadde setre i begge seterdalene var at bøndene i Dalsbygda drev en form for vekselbruk, der alle det ene året setret i den ene seterdalen, mens de slo utmarksslåttene i den andre. Det neste året byttet de om, og slo i den første, og setret i den andre. Dette var en veldig smart måte å høste gras på, da innsatsen med å slå utmarksslåtten ga dobbel avling ved å slå bare annet hvert år.

På Utistuvollen var det både ku og geit, og de ulike dyreslagene hadde hvert sitt fjøs. Geitfjøsset ligger lengst oppe på setervollen og er det eldste huset,

antakelig fra 1600-tallet, og er flyttet til vollen fra et annet sted. De andre husene er seterstua, «ytte skjæle» - begge fra tidlig 1800-tall, kufjøsset fra 1930 og vedskjælet - flyttet hit i 1947. På Utistuvollen var det setring fram til 1974.

Utistuvollen er et intakt anlegg som er representativt for de gamle seteranleggene i Nord-Østerdalen både når det gjelder antall hus, hustyper og størrelse. Vollen ligger i et område der det fremdeles er aktiv setring, men der bygninger og kulturlandskap endres fordi de må tilpasses moderne krav til lønnsom drift. Det har derfor stor kulturhistorisk verdi at et eksempel på de eldre seteranleggene kan bevares i autentisk miljø. (Hedmark fylkeskommune)

Setervollen ligger innenfor landskapsvernområdet omtalt i objekt 23. I 2011 startet Fjellfølge opp med helgeåpen sommerkafe på Utistuvollen. Det er ryddet en god del skog og kratt rundt setra siden den gang, og det er opparbeidet en natur- og kultursti rundt setervollen. Nedenfor vollen er det også ryddet en utmarksslått.

Figur 6.7: I 2017 ble det lagt nytt tak på Kokhuset. Foto: Randi Brænd

26 Gårdsanlegg, Holm

Holm gård er fra siste del av 1700-tallet. Hovedbygning og stabbur ble fredet i 1924. Bygningene er eksempel på gårdsbebyggelse hos velbergede bønder i Nord-Østerdal ved overgangen til 1800-tallet.

Tunet på Holm ligger på flaten vest for Nøra. Bygningsmassen har vært organisert som et ganske tett firkanttun, med den fredede hovedbygningen mot sørvest og fjøs mot nordøst. Tunet omfatter også stabbur, en stor stall, sauefjøs, og våningshus fra 1918. Et av stabburene har lukket sval, satt opp over en jordkjeller. Dette har etter tradisjonen vært brukt som likkjeller. Fjøset er i dag revet, slik at tunet nå er åpnet mot nordøst.

Samlet utgjør tunet et meget verdifullt bygningsmiljø.

Figur 6.8: Holm gard ved Nøra på Os. Foto: Per Jahn Lavik, Riksantikvaren.

27 Gårdsanlegg, Engåvollen

På Narbuvollen ligger gårdsanlegget Engåvoll. Engåvoll ble utskilt som egen eiendom i 1799, og grunnsteinen til den første bygningen ble lagt samme år. Det eldste huset, sommerstua er fra 1799, mens dagens hovedhus ble bygget i 1924.

På Engåvoll er både hovedhus, sommerstue og fjøs helt sammenbygd, som i en hesteko. Tunet har, ifølge eier, tidligere vært enda tettere ved at den siste «veggen» mot fylkesvegen også var bebygd. Dette beskriver også branntakst fra 1866 gjengitt i Osboka (*Gjermundsen 2001*).

Figur 6.9: Gårdstunet Engåvoll fotografert av Joseph Bakken, sannsynligvis i første del av 1900-tallet. Hovedhus, sommerstue og fjøs er helt sammenbygd. Anno museum.

Engåvoll er et flott firkanttun hvor strukturen er ivaretatt, selv om enkelte bygningsdeler har endret karakter opp gjennom åra, og gjennom endrede behov. Ved videre utvikling av tunet, er det viktig at denne strukturen ivaretas. Tunet har også deler som ut fra sin alder har antikvarisk interesse, og som er gitt vern gjennom kulturminneloven ved at de er fra før 1850.

På motsatt side av fylkesvegen står et sommerfjøs med tønnetak.

På Åbborodden ved Narsjøen ligger en eldre bygning, sannsynligvis fra 1800-tallet, som også tilhører gården. Kledningen er av håndsaga bord. Denne er nylig istandsatt av Uthusprosjektet (Uthusprosjektet er håndverkere med spesialkompetanse innen tradisjonshåndtverk, som siden 1996 har arbeidet med istandsettingsprosjekter innenfor verdenskulturminnet Røros og Circumferensen).

28 Klyngetun, Østgarden

Gardstunet Østgarden består av fire gardar (Nirstu, Nystu/Nysen, Ustu/Usen og Gammelstu), med til sammen 20 bygninger som ligger sammen som et klyngetun. Veien går gjennom tunet. Jordeiendommene ligger rundt gardene.

Figur 6.10: Klyngetunet Østgarden i Dalsbygda. Flyfoto 1982, Anno museum

Klyngetun er en betegnelse på en tettbygd samling av gårdsbruk som tidligere var særlig utbredt i kystdistriktene fra Lindesnes til Romsdal, men som også

forekom andre steder. Klyngetunet har klare paralleller i tradisjonell landsbybebyggelse ellers i Europa. Det var først og fremst gjentatte bruksdelinger i forbindelse med arveskifter som skapte klyngetunet. Også naturbetingelser og topografi gjorde det praktisk å legge husene på samme sted. Fra og med midten av 1800-tallet førte jordskifte til at de fleste klyngetun ble oppløst.

I dag ligger det både eldre og nyere hus og driftsbygninger innenfor klyngetunet Østgarden. Dette er en naturlig del av utviklingen, og ødelegger ikke strukturen så lenge de nye byggene tilpasser seg på en god måte.

29 Steinmasstu, Nyeggvollen

Til grovere matlaging var det på de fleste gårder et eget hus, mastu (matstue). På setrene ble også melka foredlet gjennom sommeren, og det var derfor også her behov for en mastu. Mastuene var gjerne bygget slik at de lå inn i bakken, og slik holdt seg svaler gjennom sommeren.

Nyeggvollen ligger i Kjurrudalen, og er en del av landskapsvernområdet omtalt i objekt 23.

Figur 6.11: Mastua på Nyeggvollen er sammenbygd med seterhuset, og er bygget inn i skråningen mot veien. Foto: Anja Ø. Ryen

30 Sommerfjøs, Myre

Vi har også flere eksempler på sommerfjøs i kommunen.

I dette eksemplet fra Myre, hadde de en spesiell ordning. Det var om å gjøre å også få høstet for på setervollen. Derfor flyttet de kua til setra tidlig på sommeren, men hjem igjen senest til St.Hans. Da melket de kua i sommerfjøset gjennom høysommeren, slik at gresset på setra fikk vokse. Etter at slåttonna på setra var utført i august, flyttet de kua opp igjen og setret ut over høsten.

31 Seterfjøs med båsmur, Vangsgravvolden, Kjurrudalen

På setra Vangsgravvolden innerst i Kjurrudalen, har seterfjøset båsmur.

Før var «båsmuren» ganske vanlig i området. Nå er det bare noen få seterstuer og enda færre seterfjøs med båsmurer igjen. Båsmuren er en peis med pipe, som var murt inntil veggen på baksida av bygningen. Båsmuren fikk navnet ettersom den ble murt slik at den ble som en «bås» inne i bygget.

Vangsgravvolden ligger i Kjurrudalen, og er en del av landskapsvernområdet omtalt i objekt 23.

Figur 6.12: Båsmurfjøset ligger til høyre i bildet. Foto: Anja Ø. Ryen

32 Såttåhaugen setermeieri, Vangrøftdalen

Rausjødalen meieri i Tynset ble startet i 1856 av bønder fra Tolga, Os og Dalsbygda. Dette var det første samvirkemeieriet i Norge. Det skilte seg ut fra tidligere meieriforsøk ved å være et spesialbygd foredlingsanlegg for melk, der eierforhold og drift var basert på samvirke. Vel 30 pionerer var med. (*Dåsnes og Bækken 1992*)

Setermeieriet i Rausjødalen ble ikke drevet i mer enn to år. I årene som fulgte ble det satt i gang to andre meierier i Nord-Østerdalen, også disse setermeieri; Magnilldalens meieri i Tolga, og Såttåhaugen meieri i Vangrøftdalen.

Esten Ingulfsen Os var en av interessentene i Rausjødalen. Da drifta der tok slutt, ville han prøve selv. I Såttåhaugen, innerst i Vangrøftdalen (omtalt i objekt 23) startet han meieridrift i 1858 med 44 kyr. Meieriet fikk i tillegg melk fra flere setre. Meieriet produserte fet og mager sveitserost, smør, mysost og gammelost. Drifta i Såttåhaugen varte i tre somre. Produktene ble solgt på Røros, i Trondheim, og en del også i Oslo. (*Dåsnes og Bækken 1992*)

Figur 6.13: Setrene i Såttåhaugen, slik de framstår i dag. Her ble det bygget og drevet et meieri tre somre midt på 1800-tallet.

I dag kan man så vidt finne restene etter der hvor setermeieriet i Såttåhaugen stod. Historien er likevel interessant, og bør formidles som del av natur- og kulturstien i Såttåhaugen.

33 Dalsbygda meieri

Tanken om større meieridrift der produsentene gikk inn med andeler, slik som i Rausjødalen, var ikke død. Høsten 1880 ble det innkalt til et møte på Os med tanke om å starte et felles meieri for bygda. Motforestillingene tok imidlertid overhånd, og planene ble skrinlagt. I 1882 lyktes det å komme i gang med det første andelsmeieriet i Dalsbygda. Dette ble bygget på Nygardsjordet, og ble drevet fram til 1889.

Dalsbygda meieri ble bygget og satt i drift i 1916. Fram til 1948 produserte de smør. I 1948 ble det bygget et tilbygg i vinkel på det opprinnelige meieribygget med fyrrom og høy murpipe. Formålet var å starte opp ysteri. Den nye fyrkjelen krevde store mengder ved, noe som var kostbart. Derfor ble det tidlig på 1950-tallet i tillegg tatt i bruk køl. For å få plass til å lagre dette kølet, ble det bygget kontor og lagerbygg med kølplass i enden.

Meieriet utgjør i dag et særegent bygg i sentrum av Dalsbygda. Særlig pipa er et landemerke. Kølhuset er restaurert og ombygd, og rommer i dag Kølbua kafe, leilighet, møterom og kontorer. Forøvrig er bygningene i det gamle meieribygget i dårlig forfatning.

Figur 6.14: Dalsbygda meieri, slik det framstår i dag.

Slått / utmarksslått / slåtte-eng

En slått er eng som ligger i utmark hvor det ble slått gress til innhøsting. I Norge var dette vanlig fram til etterkrigstida. Man slo gresset med ljå, og tørket det til høy på stedet. I tilknytning til slåttene, var det løer. Høyet ble lagret inne i løa. Herfra kjørte man høyet hjem til gården gjennom vinteren med hest eller okse.

Slåttene var en viktig ressurs for gårdene for å sikre nok for til dyrene gjennom vinteren. Alt som kunne slås, ble slått. I Os har slåttene gjerne navn som slutter på -enget, som f.eks. Trøenget, Tollolenget og Nyenget.

34 Slått, Trøenget

Et gammelt slåtteeng under gården Trøa i Vangrøfta, Dalsbygda. Trøenget ligger ved stien fra Grunntjønna (Langen) opp til Synnerhogna, ca 2 km.

Eierne Atle og Birgit Wikan Berg har lagt ned mye arbeid i å restaurere bygninger, rydde og merke området. Her finnes i dag rekonstruert åpen slåttebu, løe, slåttemyr og -eng.

Figur 6.15: For å bevare det åpne slåttelandskapet, må det drives skjøtsel. Her fra slåttene i 2020. Foto: Atle Berg

35 Husmannsplass, Mosenget (Olsplassen) på Litjenarjord

Mosenget, også omtalt som Olsplassen, er antagelig et gammelt slåtteeng under Mosengen i Os. Her var det fast bosetting fra 1862 – 1880. Sannsynligvis var det Hallstein Olsen Lillenarjord og Ingeborg Johannesdatter Høsøien som bodde her da, derav navnet Olsplassen.

Figur 6.16: På bildet vises kjellermur etter gammel stue. Foto: Berit Siksjø

På plassen finner vi rester av kjelleren til den gamle stua. Det står også ei løe her. Denne er deler av den gamle bebyggelsen på plassen, og ble satt i stand en gang før 1977. Løa står imidlertid omtrent på samme tomt som en gammel bygning har stått (antagelig det gamle fjøset), se flybilde fra 1963. Os Idrettslag hadde på 1980 tallet et prosjekt med å merke og beskrive ulike kulturminner i Narjordet og Os. Mosenget var en av flere slike plasser der det ble laget et plakat med beskrivelse av kulturminnet (Siksjø 2020).

Løer

Løe er en bygning til lagring av høy eller annet tørrfor til husdyr, og for lagring av korn før det ble tresket. Fra gammelt av var det mange løer på en gård. Gårdene hadde løer både på gården, på setra, og ved utmarksslåttene, - alle steder hvor de slo og oppbevarte høy. I dag har løene gått ut av sin opprinnelige funksjon da siloen har tatt over for tørrhøyet, men er viktige elementer i det norske kulturlandskapet.

Løene har fått mange forskjellige utforminger. De er tilpasset terrenget og den aktuelle bruken. Den vanligste typen er et enetasjes laftet hus på ca 3x3 m, med nesten kvadratisk døråpning litt oppe på gavleveggen. Slik holdt man beitedyr ute, og det var lett å komme til når høyet skulle kjøres hjem på snøføre utpå etterjuls vinteren.

Vi finner løer som frittliggende hus både i utmarka og på setervollene. Andre steder er de bygd sammen med stall eller fjøs. Løene skal være luftige slik at høyet får god tørk. Vi ser derfor ofte at det er god klaring mellom bakken og det første kvarvet i tømmerkassa i tømmerløene. Laftinga kan være stokker i furu eller bjørk. Krokete stokker i bjørk gir god lufting for høyet. Her kommer den vridde fjellbjørka til sin rett. I tillegg til tømmerløene, har vi også plankløer og skjelterløer.

Amund Spangen forteller i boka "Seterliv og byggeskikk" at det på midten av 1940-tallet var avmerket 117 slåtter i østlige deler av Os kommune. På 1980-tallet ble det foretatt registrering av den gamle bebyggelsen som hadde tilknytning til utmarksslåtten, og denne registreringen omfattet 38 slåttebuer og 99 utløer.

36 Skjelterløe, Narjordet

På Narjordet står ei skjelterløe, kalt Yterengløa.

Skjelter er en byggeteknikk som særlig er brukt på løer, naust og buer. På en bunnramme av 2–3 laftede omfar ble det reist hjørnestolper, som bar et nytt laftet omfar. Ellers besto veggene av reiste bord (skjeltre), bortsett fra gavlen som ofte var laftet. Skjelterhus var gjerne utette, og skulle være det av hensyn til ventilasjonen. Skjelterhus er kjent fra 1600-tallet fra Salten og nordover, og i Nord-Østerdalen og Sør-Trøndelag.

Narjordet er et kulturmiljø med en rekke interessante kulturminner, og er omtalt i objekt 81.

Figur 6.17: Skjelterløe på Narjordet. Foto: Anja Ø. Ryen

37 Hopløe, Såttåhaugen

Som navnet tilsier er ei hop-løe to løer som er bygd sammen med et tak imellom.

Utmarksslåtten var en viktig ressurs for gardene i bygda, og høyet fra slåttene ble lagret i løa til det ble hentet på sledeføre. Sjøl om enkelt-løene var langt mer brukt, var det ikke sjelden at det ble bygd hop-løer i større slåtter, der tomteforholdene ga muligheter til det. Selve konstruksjonen er enkel, og det ble ekstra plass til høy under taket i rommet mellom løene.

Slåtten var i jevnlig bruk til først på 1900-tallet, som slåttene ellers i området.

Hopløa er i dag i dårlig forfatning, og det er stort behov for restaurering. Spesielt trenger den nytt tak. Hopløa bør inkluderes som del av natur- og kulturstien i Såttåhaugen.

Figur 6.18: Hopløe i Såttåhaugen

38 Utmarskløe, Kringletenget i Bredalslia

Løa i Kringletenget i Bredalslia er et fint eksempel på ei utmarskløe.

I denne løa ser vi en «dobbel konstruksjon». Tømmerkonstruksjonen er den gamle løa. Så kom kunstgjødela, og avlingene økte. Plankekonstruksjonen er da et påbygg for å øke løas volum og kapasitet.

Figur 6.19: Utmarskløe på Kringletenget i Bredalslia. Foto: Anja Ø. Ryen

39 Gardsløe, Alsåkerløa i Os sentrum

Alsåkerløa er valgt ut som representant for gardsløene. På lik linje som utmarskløene, finnes det gardsløer av ulike størrelse og byggemetode. Også gardsløene ble benyttet til oppbevaring av høy.

Figur 6.20: Alsåkerløa. Foto: Anja Ø. Ryen

Alsåkerløa er ei fin løe, og har skifertak. Den ligger midt i Os sentrum, og er således lett å se og formidle. Løa forteller også noe om hvor tilstedeværende landbruket alltid har vært i Os, også etter at stasjonsbyen (omtalt i kap. 8 og 10) ble etablert.

40 Avkjøling, Svensvollen

Avkjølinga ligger i dag tett ved fylkesvei 28, og ble i 1997 valgt som Os kommunes tusenårskulturminne i kulturminnestafetten.

Da det var seterdrift på Svensvollen, ble den brukt til å avkjøle melka. Setrene var avhengige av å ha avkjølinger, slik at melka ikke skulle bli ødelagt. Avkjølingene ble bygget over naturlige vannkilder, slik at det hele tiden kom opp kaldt, frisk vann. Melkespannene ble satt ned i vannbad.

Figur 6.21: Avkjølinga ved Svensvollen. Foto: Anja Ø. Ryen

41 Mjølkerampe, Narjordet

Melkerampene – som du av og til ennå ser langs veiene – kanskje med en ny funksjon som for eksempel busskur eller postkassestativ, hadde for ikke lenge siden en svært viktig funksjon i landbruket. Storhetstiden for melkerampene var på 1950-tallet. I dag er de kanskje først og fremst et tidsvitne fra da rampene spilte en viktig rolle i dagliglivet på landsbygda.

Befolkningsvekst og effektivisering av gårdsdriften bidro til at det utover på 1900-tallet oppstod et behov for en mer effektiv levering fra melkeprodusentene til meieriene. Løsningen på dette ble melkerampene. På rampene kunne én eller flere melkebønder plassere sine melkespann i vente på at de ble hentet av melkebilen.

Figur 6.22: Melkerampe i Narjordet.

Senere ble de tomme spannene plassert på samme sted, før melkebonden plukket dem opp igjen. Enkelte steder kunne bøndene samtidig be om å få varer i retur, ettersom meieriene også kunne fungere som innkjøpslag for visse produkter, som for eksempel smør og ost. Melkerampene fikk også en helt annen funksjon i bygde-Norge – som et sosialt samlingssted eller møteplass for både unge og eldre. Her har nok mang en nyhet (eller sladder) blitt utvekslet gjennom årenes løp.

På det meste fantes det flere tusen melkeramper rundt om i landet. Noen var store, og andre var små. Det fantes mange ulike varianter. Likevel var det stort sett snakk om enkle trekonstruksjoner bestående av de samme tre elementene: understell, platting og et overbygg som beskyttet spannene mot vær og vind. Mange hadde også en liten trapp fra bakken og opp til plattingen. Høyden på understellet og avstanden til veien var ikke overlatt til tilfeldighetene. Dette var nøye gjennomtenkt for å gjøre arbeidet med å lempe de tunge spannene inn i melkebilen lettest mulig (*Riksantikvaren 2019*).

42 Bekkekværn, Narjordet

I Os er det en rekke bekker som bærer navnet «Kvennbekken». I disse bekkene, og i flere andre bekker, sto det bekekværner. Et godt eksempel er bekekværna ved Narjordet. Denne er restaurert, og har kvernstein.

Figur 6.23: Kverna ved Narjordet. Foto: Arnfinn Ryen/ Rørosmuseet

Bekkekværn er ei kvern som drives av vannkraft fra en kvernkall. Selve kverna var montert i et kvernhus. Bekkekværna ble brukt til å male korn til mel. Selve kverna besto av to kvernsteiner, en over- og en understein, montert i en benk.

Understeinen er fast montert i benken, oversteinen var løftet noe opp, og ble satt i rotasjon direkte forbundet med kvernkallen, som var montert på en loddrett aksel rett under kverna.

Bekkekværner måtte plasseres i direkte tilknytning til et vannfall, en liten foss eller et stryk. Ofte plasseres kvernhuset på steiner over bekken, eller den lille elva. En foss kunne gi plass til mange bekekværner. De kunne stå på rad og rekke nedenfor fossen.

Et annet eksempel er rester etter ei kvern ved Østvangen.

43 Smie, Egga-gården, Dalsbygda

Smiene ble, sammen med stabburene, oftest plassert et stykke fra resten av husene på gården. Dette på grunn av brannfaren. Brøt det varme løs, måtte en i hvert fall berge matlageret. Smia ble plassert litt utenfor gårdsbebyggelsen for at den ikke skulle forårsake brann.

Egga-gården brant i midt på 1900-tallet. Det eneste som i dag står igjen er nettopp stabbur og smie. Tore Myre har restaurert smia, og den er i dag et godt eksempel på ei gardssmie.

I smia kunne en smedkyndige bonde utfolde seg, eller han kunne hyre inn bygdesmeden. I gardssmia ble det smidd spiker, hesteko, hengsler og beslag, samt reparert de jernredskaper som lot seg reparere. Flink smeder laget dessuten kniver, ljåer og andre redskaper. Mange var sysselsatt med dette på helårsbasis, og med salg til et større område.

Målsettinger landbrukets kulturminner:

- Skilting og formidling av utvalgte kulturminner.
- Nye bygningsregistreringer av mangfoldet av bygningstyper tilknyttet landbruket.
- Vedlikehold av kulturlandskapet ved å tilrettelegge for aktivt jordbruk, for setring, og for beitedyr i utmark.

7. FISKE OG FANGST

Jakt og fiske har alltid vært viktig i Os, helt siden de første menneskene kom til området. Områdene øst i kommunen har spesielt god fiskevann og elver, og det kom reisende folk langveisfra for å fiske her. Gamle fiskeveier er omtalt i kap. 10. samferdsel.

Både fisket i innsjøene nede i dalene og i fjellvannene var viktig, men det var fisket i innsjøene som nok ga de største fangstene.

I Os finnes også noen av landets mest attraktive områder for jakt. Forollhogna nasjonalpark med sin landskjente villreinstamme, og kommunen for øvrig med stabile rypeterreng, elgstamme, rådyr, noe hjort, samt god tilgang på hare, bever og revejakt.

Figur 7.1: Gårdene østover etablerte lotter for lottfiske. Fisket var viktig for livnæringa. Tradisjonen lever fortsatt. Foto: Jon Holm Lillegjelten

7.2. UTVALGTE OBJEKTER

Nr.	Objekt	Hensynssone
44	Tufsinga og Tufsingdeltaet, med båtnaust	
45	Narsjøen	
46	Fiskevoll, Buvollen/Bubakken ved Siksjøen	
47	Fiskebu og slåttebu, Tjønnan, Tufsingdeltaet	
48	Nybua, Fiskebu/jaktbu/måssåbu, Hummelfjell	
49	Fiskebuer ved Gruvtjønnan, Tufsingdal	
50	Fiskebuer ved Forollsjøen	*
51	Bågåstø (Bågåstelle), Tverrfjellet	Usikker plassering
52	Steinbu ved Bubekken	H730_29, *
53	Falkfangarhøgda, Tufsingdal	
54	Falkhøgda, Falken	*
55	Oppdrettsanlegg, Nørdalen	
56	Klekkerier	

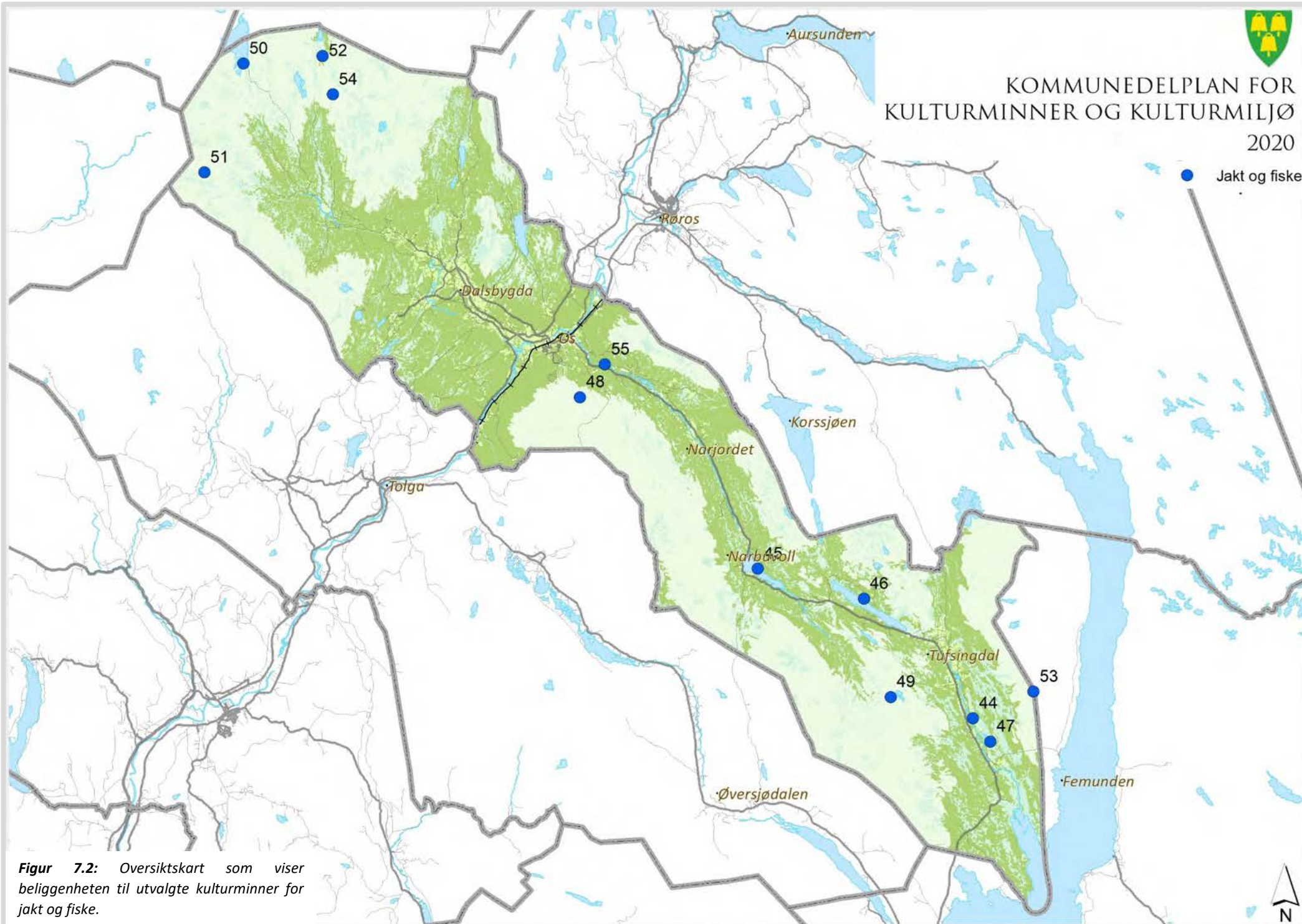
*= Ligger innenfor Forollhogna nasjonalpark

**= Ligger innenfor Landskapsvernområdet Vangrøftdalen - Kjurrudalen

KOMMUNEDELPLAN FOR KULTURMINNER OG KULTURMILJØ 2020

● Jakt og fiske

Figur 7.2: Oversiktskart som viser beliggenheten til utvalgte kulturminner for jakt og fiske.

44 Tufsinga og Tufsingdeltaet, med naust

Allerede tidlig på 1600-talet var det et omfattende fiske etter sik på gytevandring fra Femunden og oppover Tufsinga. Opp Tufsinga gikk sik i mengder, og fra bygdene omkring kom folk for å fiske på høsten. Stedsnavn vitner om fiskeoppholdene. Her er Rendalsfloen, Rendalsbua, Tyllerøya eller Tyldalsøya, og Tynsettrøa.

Figur 7.3: Tufsingdeltaet. Foto: Arne Elgaen

Twister kunne oppstå mellom bygdalagene som fisket. Men på tinget kom ordninger i stand som regulerte forholdet mellom dem. Den eldste skriftlige dokumentasjonen om elvefisket er en bygselseddel av 10. juli 1626 (Gjermundsen 2001).

Da dalen fikk sine egne innbyggere, vaklet fiskeordninga. Tufsingdalen var kongens allmenning, og rydningsplassene tilhørte kongen. Som følge av tyngende statsgjeld i 1720-åra solgte kongen atskillig krongods, også det i

Tufsingdalen. På auksjon i 1726 fikk Røros kobberverk tilslaget på plassene. I tidas løp samla fiskeretten i Tufsinga seg mer og mer på tufsingdølenes hender.

Opprinnelig var det de 12 eldste gårdane i Tufsingdalen lott i notfisket i hele elva. I dag er flere lotter solgt til andre gårder. Elleve gårder i Unsetgrenda hadde rett til notfisket fra Korstrømmen og ut i Femunden. Dette fisket ble kalt Kora-fisket.

Ved Tufsinga ligger flere naust. Disse var – og er – viktig for fisket.

Tufsingdeltaet naturreservat ble opprettet i 1981 for å bevare et viktig våtmarksområde i sin naturgitte tilstand og å verne om de spesielle landskapsformene, vegetasjonen, det spesielt rike og interessante fugle- og dyreliv i området. Naturreservatet ligger på begge sider av elva Tufsingas nedre del og omkring dens utløp i Femunden, ca. 660 moh. Naturreservatet har status som ramsarområde, på grunn av sin betydning for trekkfugler. Gjeddefiske er godt i Tufsingdeltaet, og det er en rekke historier om «Gjeddekongen» Joseph Bakken, og hans storfiske her.

45 Narsjøen

Narsjøen er 1,8 km² og har en bestand av sik, ørret og røye. Ved Narsjøen finnes noen av de eldste bosetningssporene i Os kommune (se objekt 1 og 9). Dette vitner om godt fiske her allerede for flere tusen år siden.

I 1732 kom det fastboende ved Narsjøen, da to familier fra Vingelen (Persvingelen og Nystu Røe) slo seg ned. Det står i skyldsettingspapirene at de skulle passe på at slåtter og fiske ikke skulle bli brukt av uvedkommende. De skulle bruke de to buvollene ved Narren og Siksjøen til slått og til fiske. Før de bygde hus til gardsbruk, var det nok en buvoll med ei eller flere buer. En flate rett nord for Nordigarden heter framleis Buvollen.

46 Fiskevoll, Buvollen/Bubakken ved Siksjøen

Også ved Siksjøen var det utstrakt fiske, og folk fra flere omkringliggende bygder hadde fiskebuer ved sjøen.

Fiskevollen Buvollen ved Siksjøen ligger to km sørøstover for Holla (objekt 80), ved et stort, gammalt slåtteeeng kalt Buenget. I dag ligger det to hyttetun her.

Utmarksressursene var ettertraktete. Esten Trøen skriver i *”Fortællinger om Vindgelen Sogn”* i 1897 at omkring år 1700 skulle en mann fra Breansgarden (Storgarden) i Dalsbygda ha satt seg opp ei stugu ved Siksjøen, på et sted de kalte Grubbgjelta. Vingelsmennene ødela båten hans, og ville drive han derfra. Da bygde han seg en flåttå. Han sette seg videre opp ei kvern ved Nordstubecken. Kverna rev de ned for han. Den flytta han i Vesl-Nørdalen. Der bygde han senere seter og drev jakt og fiske. «Det var like bra med fisk og fugl der som i Vangrøftdalen», sa han.

Ved juletider i 1718 kom en gren av Armfeds arme, under ledelse av generalmajor de la Barre, over Kvikne, Vingelen, Tolga og Røros. De tok mat der det var å finne, og folk rømte unna med mat og dyr så godt de kunne, særleg til setertraktene. Det er tradisjon i Vingelen at folk derfra skulle ha rømt ”utpå Dalan”. Toralf Grue skriv i *Osboka*, 1943, under omtale av Holden, at julenatta 1718 skulle det ha overnatta 12 vingelsmenn i fiskbua ved Siksjøen.

På slutten av 1700-tallet var siste gang folk fra Vingelen drev det gamle fisket her. Senere var det slåtter under Holla. I dag ligger to hyttetun her, og det er ingenting igjen av bebyggelsen tilknyttet det gamle fisket.

47 Fiske- og slåttebu ved Tjønnan, Tufsingdeltaet

Ved tjønnan ligger en av de eldste bevarte fiskebuene ved Tufsingdalen. Dette er den eneste gjenstående ljørbua, og er benyttet til fiske, men også som slåttebu.

I dag er det få som benytter bua. Den eneste måten å komme dit, er med båt. Bua er restaurert, og framstår i dag som i god stand.

48 Nybua, Hummelfjell

Hummelfjellområdet har i årtusener vært brukt til både jakt og fiske. Videre har fjellområdene i århundrer vært brukt til måssåtaking. Mose (måsså) ble brukt som for til sau og ku. Her finnes flere buer som er satt opp med formål for overnatting, da det ikke alltid var tjenlig å dra hjem når man drev jakt og fiske. Måssåkjøring med hest og slede ned fra Hummelfjellet kunne være en strabasiøs ferd, og Nybua kunne være kjærkommen å søke ly i når uværet satte inn.

Figur 7.4: Bilde fra Nybua på 1930-tallet. Måssåkjørere hviler i solveggen. Foto:Anno museum.

Til husly ble det bygd ei bu i 1870-årene. Nybua sto opprinnelig frem på Brenntalet, og ble kalt Brenntalbua. Rundt 1890 ble den flyttet dit den står i dag, og det ble lagt under ett par kverv tømmer. På 1920-tallet ble den pusset med sement utvendig. På 1970-tallet ble det lagt inn nye takåser, og nytt tak lagt på. Den ble også panelt innvendig, og det ble bygget køyesenger. Bua er imidlertid dårlig isolert og den utvendige murpussen gjør at det blir stor fuktighet innvendig (Nybuas venner 2018).

Sommeren 2020 ble Ny-nybua ferdigstilt og innviet. Den står side om side med Nybua.

Det var likevel ikke alle som kom velberget fra fjellet med måsså på lasset. Det finnes flere dramatiske historier. Per M. Langøien forteller om en dramatisk historie fra 1927 i Hummelfjell. Da skulle Martin Langøien hente måsså og la i vei alene med hest. Hva som egentlig skjedde vet ingen helt sikkert, men han kom ut for et forrykende uvær og frøs i hjel på fjellet (*Enget 2019*).

49 Fiskebu ved Gruvtjønna, Tufsingdal

Når man drev med fiske, var det ofte praktisk å kunne bo ved fiskevannet. Derfor ble det satt opp fiskebuer og naust. Både ved sjøene i dalbunnen, og ved tjønnene i fjellet er det mange slike buer i hele kommunen.

Fra Gruvtjønna og innover er det til sammen fem slike buer. De buene som står der nå, er alle bygget fra 1920 og fram til nyere tid. Buene er godt ivarettatte.

Figur 7.5: Gruvbua ved Gruvtjønna. Foto: Lars Erik Midtdal

50 Fiskebuer ved Forollsjøen

Forollsjøen ligger ved foten av Forollhogna, 993 moh, og er kjent for å være et godt fiskevann. Sjøen ligger både i Midtre Gauldal, Holtålen og Os kommune. Ved sjøen er det arkeologiske funn av samisk offerplass, og pilgrimsleden til Nidaros går forbi.

Ved Forollsjøen ligger flere fiskebuer. Ved sjøens søndre ende ligger 12 fiskebuer tilhørende osinger og dalsbygdingene. Flere gårder deler samme bu. Fisket i Forollsjøen var viktig for vinterens matsikring.

Byggeskikken for fiskebuene er variert. Vi finner både tømmer, reisverk og stein. Et fellestrekk er at byggene er sparsommelig utformet, uten ekstra staffasjer. Man brukte det man hadde. Gjerne tidligere bygg, eller bygningsdeler.

Fiskebuene ligger innenfor Forollhogna nasjonalpark. Det er utarbeidet en egen bu-plan (vedtatt 2020), som gir føringer for hvordan buene skal forvaltes.

Figur 7.6: Fiskebuer ved Forollsjøen. Foto: Petter Hermansen

51 Bågåstø, Tverrfjellet

I Tverrfjellet finnes steinsettinger som sannsynligvis har vært ei bågåstø.

Bågåstø, bågåsteller, eller buestillinger, er fangstanlegg bestående av enkle rette eller halvmåleformete oppmuringer av stein. Bak dem har jegere med pil og bue kunnet ligge skjult, helt til dyrene kom så nær som de 20-22 metrene de trengte for å bruke våpnene sine effektivt.

I Norge finner man bågåstø strategisk til overalt hvor det er jaktet villrein. Bruken av bågåstø er ikke begrenset til vårt land. I åpent terreng har slike anlegg vært brukt av jegere under jakt også på større pattedyr som antilope og fjellgeit.

Også etter at geværet, med sin treffsikkerhet på flere hundre meters hold, ble jaktvåpenet har jegere funnet det fordelaktig å ligge skjult til byttedyret har kommet helt nær. Derfor finnes det også bågåstøer laget inn mot vår tid.

På Grønland og i enkelte områder i Norge, blant annet i Rondane, Fresvikfjellene og Jotunheimen, har også bågåstø blitt brukt under drivjakt. Reinen har da blitt skremt mot store ansamlinger av stillinger, hvor jegere har ventet på dem med sine piler. Det eneste av disse anleggene som er tidsbestemt, er ett med over femti bågåstøer på Fetegga i Norddal kommune i Møre og Romsdal. Disse stammer fra slutten av eldre steinalder.

Vi vet ingenting om når og hvem som har satt opp og brukt bågåstø i Tverrfjellet.

Figur 7.7: Bågåstø i Tverrfjellet. Foto: Jon Holm Lillegjelten.

Figur 7.8: Illustrasjonstegning av fangstmann bak bågåstø på reinsjakt.

52 Steinbu ved Bubekken

Ca. 90 m sør for Dalbusjøen og 40 m sørvest for Bubekken, ligger det ei lita steinbutuft. Tufta ligger på ei gresskledd lita flate inntil en østvendt skråning. Det vokser bjørkeris rundt tufta.

Tufta er tilnærmet rektangulær med avrundede hjørner. Den vestlige vegg i tufta består av en stor stein, mens resten av tufta er tørrmurt. I den østlige delen av tufta er det et utstående inngangsparti. Muren er godt bevart.

Tufta ligger synlig til fra setra ved Dalsbusjøen, men det er ikke noen kjent sammenheng mellom denne og setra i følge Torbjørn Eggen. (*Steinbakken 2010*)

Dette har sannsynligvis vært en jakt og/eller fiskebu. Hvem som har bygget den, og når vet vi ikke.

Figur 7.9: Steinbu ved Bubekken, Dalbusjøen. Foto: Steinbakken 2010

Stedsnavn er viktige immaterielle kulturminner som forteller historie.

Vi er alle kjent med og bruker en mengde stedsnavn, uten at vi tenker nærmere over det. Men hva er egentlig et stedsnavn? Det ligger i begrepet selv, nemlig at det er navn på et sted. Samtidig har stedsnavn en historisk dimensjon på den måten at de forteller om forholdene på stedet den gangen de ble til.

Hvis vi tenker oss flere tusen år tilbake, eksisterte det neppe særlig mange stedsnavn, og store deler av naturen lå urørt og navnløs. Hvilke navn steinaldermenneskene hadde, vet vi ikke noe om. Fra bronsealderen har vi i beste fall et mindre antall navn bevart. Først fra tiden omkring Kristi fødsel og framover ble det gitt navn som vi rimelig sikkert kan si eksisterer i dag. Størst sjanse for å overleve gjennom et langt tidsrom hadde navn på større naturlokaliteter som elver, innsjøer, øyer og fjorder.

Etter hvert økte tallet på stedsnavn utover landet. Noen ble glemt underveis, men stadig nye kom til i takt med utvikling av bosetting og ressursutnyttelse.

De fleste eldre stedsnavn er blitt til ved at en bestemt lokalitet har hatt betydning for folk, f.eks. i forbindelse med jakt, fangst, jordbruk, ferdsel, en hendelse, eller annen virksomhet. For å betegne denne lokaliteten fikk den en adresse slik at andre kunne identifisere den. I begynnelsen kunne dette skje ved en beskrivelse av visse karakteristiske trekk ved stedet. Etter hvert fikk beskrivelsen navnekarakter, f.eks. ble «den sandete vika» til Sandvik, og «den grønnskimmende elva» ble til Grøna. (sprakradet.no)

53 Falkfangerhøgda, Tufsingdal

Fangst av falker for dressur, spesielt jaktfalker, ble drevet i Norge, Sverige og Island av profesjonelle utlendinger fra 1500-tallet til inn i 1800-årene. Falkfangerne kom først og fremst fra Nederland, men også fra Tyskland, Frankrike og Storbritannia. I Femundsområdet finnes rester etter flere

Falkfangeranlegg. Flere høyder har det beskrivende navnet «Falkfangerhøgda». En av disse er Falkfangerhøgda i Tufsingdal (Hagen 2015).

Figur 7.10: Mikkel Midtdal (1903-1977) fra Tufsingdalen fotografert ved varden på Falkfangerhøgda. Foto: Edvard Barth/ Anno museum

Zoologiprofessor Edvard K. Barth var meget interessert i fangsttradisjonene knyttet til den norske faunaen. Han arbeidet spesielt mye med fangsttradisjonene i fjellstrøk. Her gjorde han og kona Sonja, som delte ektefellens glede over å ferdes i fjellet og hans interesse for arkeologi, en pionérinnsats ved å lete fram og dokumentere kulturminnene fangstaktivitetene hadde etterlatt seg. I 1970-åra var de blant annet opptatt av falkfangerne, som den svenske botanikerpioneren Carl von Linné hadde nevnt i en reisebeskrivelse fra en ridetur han gjorde fra Dalarna til Røros. (Barth 1984)

Botanikeren Carl von Linné besøkte i sin ferd fra Dalarna til Røros og områdene rundt i 1734 flere av falkfangeranleggene. Han beskriver i sin reiseskildring hvordan fangsten foregikk: Fangstmannen hadde ei lita bu som han gjemte seg

i. Utenfor hadde han en due som lokkemat og en innretning som kunne utløse et nett som skulle fange falken. For å slippe å sitte konstant på vakt hadde han også med en varsler (due) i bur. Varsleren har fått sitt navn fordi den varsler høyløst ved fare som for eksempel når en falk nærmer seg. Dermed kunne fangstmannen legge seg ned på med sin krittpipe og bare vente.

Lokaliteten Falkfangerhøgda i Tufsingdal ligger drøyt 920 moh. Høyda ligger i grensetraktene mellom Engerdal og Os kommuner, om lag fire kilometer nord for gardsbruket Jonasvollen i Engerdal. Navnet hadde overbevist Mikkel Midtdal om at dette måtte ha vært en falkefangstlokalitet. Han mente også å ha sett spor etter ei ringformet hytte. Edvard K. Barth, og hans kone Sonja Barth, ble med Midtdal for å se etter spor etter ei falkefangerhytte. De fant noe som kunne fortone seg som en ringvoll med diameter på snaut tre meter. Her ble det foretatt prøvestikk i marka uten funn som kunne bekrefte at det hadde bodd falkfangere der. Barth avviste ikke at dette hadde vært et falkfangeranlegg, selv om det ikke kunne stadfestes. Tuftene kunne ha blitt ødelagt da en militær landmålertrupp bygde varde på toppen i 1955.

54 Falkhøgda, Falken, Vangrøftdalen

En sidearm av Vangrøftdalen bærer navnet «Falken». Lengst inne i dalen ligger «Falkpiggen» og «Falkhøgda». Dette kan fortelle at området har vært benyttet av Falkfangere.

Figur 7.11: Falkhøgda med Falkpiggen i forgrunnen til høyre. Sett fra Fjellsjøen. Foto: Anja Ø. Ryen

55 Oppdrettsanlegg, Nørdalen

I Nørdalen har det vært oppdrettsanlegg, og vi kan ennå se rester etter dammen.

Oppdrettsanlegget, sammen med historien om klekkeriene (objekt 53), tegner et bilde av hvor viktig fisket har vært for Os. Helt fra da de første menneskene kom hit i steinalderen, og fram til i dag. Både som livnæring, og som rekreasjon og hobby.

56 Klekkerier, Vangrøfta fiskeforening

Da Vangrøfta jaktlag gikk inn i Dalsbygda jaktlag i 1928, ble Vangrøfta fiskeforening stifta. Trolig var det gode erfaringer fra utleie av jaktfelt som fikk vangrøftingene til å stifte fiskelaget (Grue 2004).

Fisken har alltid ordnet opp med sin egen formering. I midten av september var fisken å finne ved bekkeosene. Der gikk den ei tid til den var gyteferdig og klar for å gå opp i bekkene. Da den kom opp i bekken, rota den seg opp et gytehull i sand eller grus der rogn ble gytt og befruktet. Slik lå eggene til i mars. Da utviklet rognposen seg til yngel.

De små individene er sårbare. Derfor må en regne med at bare noen få egg utvikler seg til yngel, mens enda færre yngel fikk mulighetene til å vokse opp. Skulle en sikre god nok tilvekst til fiskevatna, var det nødvendig å gi fisken hjelp. På den måten kunne fiskestammen bli enda sterkere, og etter hvert bli en inntektskilde gjennom salg av fiskekort.

I 1930 bestemte Vangrøfta fiskeforening seg for å bygge et eget utklekningsapparat. Slik kunne de sikre at fiskestammen ble tatt vare på.

På lik linje med oppdrettsanlegget i Nørdalen (objekt 55), er dette en viktig del av historien. Nye tider førte til at man videreutviklet fisket og fiskemulighetene i takt med samfunnsutviklingen, for å bidra til næring og inntekter.

Figur 7.12: Utenfor fiskehuset. En tur for å kontrollere rogn i kassene.

Foto: ukjent

Målsettinger kulturminner knyttet til jakt og fiske:

- Ivareta jakt- og fiskebuer, og tradisjoner omkring dette. Både for historien, og som del av den levende kulturen med jakt og fiske.
- Formidle Os lange historie, hvor jakt, fiske, jordbruk og arbeid for verket er vevd tett sammen.

Figur 7.13: Bilde på neste side: Ved Narsjøen finner vi noen av de første sporene etter mennesker i Os. Utsikten som møtte steinaldermenneskene var nok ganske lik den vi ser i dag, her sett fra Åbborodden. Foto: Cathrine Lie Engåvoll

8. BYGNINGER OG BYGNINGSMILJØ

Bygninger er en kilde til historie og gir kunnskap om håndverk, teknikker og driftsformer. De skaper også identitet, og gir et område særpreg gjennom kulturmiljø og byggeskikk. I kulturminneplanen har vi tatt med et utvalg bygninger.

Fredning. Bygninger fra middelalderen, det vil si før 1537, er automatisk fredet. I tillegg kan stående bygninger fra perioden 1537-1650 erklæres automatisk fredet ved bekreftelse av tidfesting fra fagpersonell. Vedtak om fredning av nyere byggverk fattes av Riksantikvaren med hjemmel i kulturminneloven. Ofte er det fylkeskommunene som tar initiativ til og forbereder fredningssaker. Både Riksantikvaren og Fylkeskommunen kan frede en bygning midlertidig.

Istandsettingsarbeider og endringer på fredete bygninger krever dispensasjon fra kulturminneloven.

Meldepliktige bygninger (bygninger eldre enn 1850). Det er lovfesta i kulturminnelova §25 at ei vurdering av verneverdien må gjøres før søknad om endring eller rivning kan bli godkjent.

Verning skjer ved å ta i bruk «hensynssone» og særlige bestemmelser, hjemlet i plan- og bygningsloven. Dette utføres av kommunen.

SEFRAK (SEkretariatet For Registrering Av faste K_ulturminne i Norge) er et landsdekkende register over eldre bygninger. Registreringa ble gjennomført som feltarbeid i årene 1975-1995. Bygninger bygd før 1900 i Os ble registrert. Bygningene ble kartfestet, oppmålt og fotografert. Bygningene i registeret er i utgangspunktet ikke tillagt spesielle restriksjoner. Registreringa fungerer mer som et varsko om at kommunen bør ta ei vurdering av verneverdien før det eventuelt blir gitt lov til å endre, flytte eller rive bygninga.

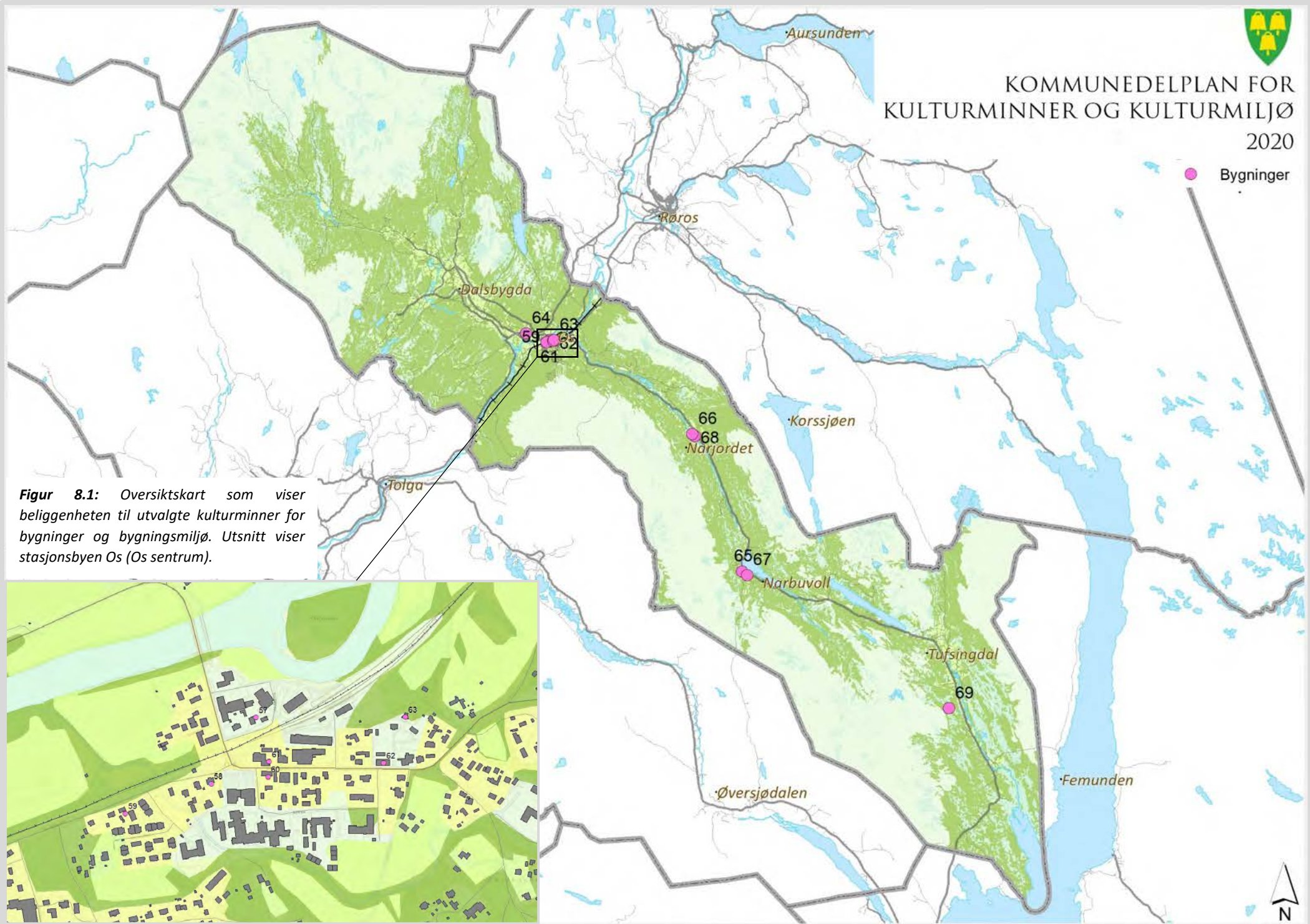
8.1. UTVALGTE OBJEKTER

Nr.	Objekt	Hensynssone
57	Alsaker (Framnes)	H570_11
58	Gjelden (Sundet søndre)	H570_12
59	Sundstad	
60	Heim	H570_13
61	Rye	H570_14
62	Dølgård (Sundby)	
63	Snekkerskola	H570_15
64	Harpa	H570_16
65	Os kirke	H570_17
66	Narbuvoll kirke	H570_18
67	Gamle Narbuvoll skole	H570_19
68	Skola i Narjordet	H570_7
69	Barfrøstue, Bakken østre	
70	HøsKnut og HøsLars, snekkerarbeider	Ikke kartfestet

KOMMUNEDELPLAN FOR KULTURMINNER OG KULTURMILJØ 2020

Bygninger

Figur 8.1: Oversiktskart som viser beliggenheten til utvalgte kulturminner for bygninger og bygningsmiljø. Utsnitt viser stasjonsbyen Os (Os sentrum).

Stasjonsbyen Os

Lokale kulturminner er steder eller objekter som forteller noe fra et steds historie. Det området som i dag er Os sentrum, har ikke så lang historie som sentrum. Fram til jernbanen kom i 1877 var det Os gård, på vestsida av Glomma, som var bygdesentrum, og her lå også kirka.

Rørosbanen ble lagt på østsida av elva, og stasjonen ble bestemt plassert ved Sundmoen. Den første stasjonsbygningen var i sveitserstil, av «Opphus-typen», tegnet av Peter Andreas Blix. På bilder ser vi at den lignet Tolga stasjon. Stasjonsbygningen sto lenger vest enn dagens, på vestsida av det sentrale veikrysset ved jernbaneovergangen. På bildet under ser vi den opprinnelige stasjonens plassering. Selv om det fantes noe spredt bebyggelse på stedet før stasjonen kom, så var det etableringen av stasjonsbyen som har gitt det bygningsmessige preget for ettertida.

Figur 8.2: Os stasjon 1880. Foto: Anno museum

I tillegg til individuell verdi som kulturminner, inngår spesielt bygningene

fra før 1920 i et samlet kulturmiljø knyttet til etableringen av stasjonsbyen. Bygningene definerer et felles uterom. Os sentrums særpreg og identitet bygger på strukturene for stasjonsbyen Os. På mange måter er struktur og volum på bygningene like viktige som bygningene i seg selv (jfr. objekt 96 samferdsel), men det er også svært viktig å ta vare på noen av de gamle gjenstående byggene.

57 Alsåker (Framnes)

Alsåker (Framnes) er bygget kort tid etter stasjonen, noe framkommer tydelig av sveitserstil-preget på hovedbygningen. Her finnes, sammen med våningshuset, bevarte driftsbygninger og uthus. Dette utgjør et by-gårdsmiljø. Gården Gjeltten, på motsatt side av veien, ble bygget omtrent samtidig. Gårdene er på mange måter like, der de ligger på hver sin side av veien tett på jernbaneovergangen og det sentrale veikrysset som på mange måter definerer starten på hovedgata i Os sentrum; Søstergata.

Figur 8.3: Alsåker gården. Foto: Anja Ø. Ryen

Bygningene på Alsaker er i dag ubebodd, noe gårdsanlegget bærer preg av. Det er behov for en rehabilitering av eiendommen. Likevel er dette et interessant bygningsmiljø med høy grad av autentisitet, blant annet med fine skifertak.

Hovedbygningene på Alsaker Framnes vurderes til å ha høy verdi som viktige enkeltelementer i den opprinnelige gatestrukturen. De har stor betydning for opplevelsen av en etablert struktur, og av en historisk dimensjon i stasjonsby-miljøet. Uthus og driftsbygninger har først og fremst en kunnskapsverdi, de forteller en historie fra tida da det ikke var noen motsetning mellom å bo i en stasjonsby og å drive landbruk. Disse bygningene har også høy egenverdi ut fra autenticitet og representativitet (Lahn 2018).

58 Gjelten (Sundet Søndre)

Gjelten (Sundet Søndre) er bygget kort tid etter stasjonen, og har en sveitserstil-preget hovedbygning. Her finnes, sammen med våningshuset, gamle og godt bevarte driftsbygninger og uthus, og utgjør et by-gardsmiljø. Gården Alsaker, på motsatt side av veien, ble bygget omtrent samtidig og gårdene er på mange måter like der de ligger på hver sin side av veien tett på det sentrale veikrysset og jernbaneovergangen.

Figur 8.4: Gjelten. Foto: Anja Ø. Ryen

Bygningene har høy autenticitet. Gjelten er karakteristisk med sine 45-graders hjørneinnganger.

Hedmark fylkeskommune har vurdert hovedbygningene på Gjelten å ha høy verdi som viktige enkeltelementer i den opprinnelige gatestrukturen, stor betydning for opplevelse av en etablert struktur, og av en historisk dimensjon i stasjonsby-miljøet. Uthus og driftsbygninger har først og fremst en kunnskapsverdi, de forteller en historie fra tida da det ikke var noen motsetning mellom å bo i en stasjonsby og å drive landbruk. Disse bygningene har også høy egenverdi ut fra autenticitet og representativitet.

59 Sundstad

Bolighuset Sundstad (Grendeveien 3) er fra 1920-tallet, og ligger like vest for veikrysset ved Brutippen. Huset har en gjennomført arkitektur som er nokså typisk for tida. Huset er arkitekttegnet.

Figur 8.5: Sundstad. Foto: Anja Ø. Ryen

60 Rye

Rye, med uthus, er et viktig element fra den opprinnelige stasjonsbyen. Rye har vært dimensjonerende for gateløp og målestokk, sammen med Dølgård vis à vis. Slik de står rett overfor hverandre, utgjør de en viktig portal inn i «hovedgata».

Bolighuset på Rye har vakre, originale sveisterstildetaljer, og huset har en høy grad av autenticitet. Uthuset har samme stilpreg, men mer beskjedent i dekoren, slik uthus skal være.

Figur 8.6: Rye. Foto: Anja Ø. Ryen

61 Dølgård

Bygget Dølgård er et opprinnelig stasjonsby-element, selv om det er delvis ombygd og påbygd. Bygget har vært med på å definere gateløp og målestokk i bygningsmønsteret.

Dølgård er modernisert, kan ved første øyekast se ut som en 1950-tallsbygning. Bygget preges i dag av sammenbyggingen med det moderne forretningsbygget på østsida. Huset har i behold sitt 45-graders-hjørne, selv om døra her er blendet.

I Dølgård har det vært butikk siden 1905.

Figur 8.7: Dølgård. Foto: Anja Ø. Ryen

62 Heim

Bolighuset Heim i Grendeveien 25 ligner Rye. Dette er en enkel enetasjes bygning med gjennomført sveisterstil. Bygningen er godt bevart med originale detaljer. Den er restaurert med tilskudd fra Hedmark fylkeskommune.

Figur 8.8: Heim. Foto: Anja Ø. Ryen

63 Snekkerskola

Snekkerskola er bygd i 1937. Snekkerskola er oppført i tømmer, med et moderne uttrykk påvirket av tidas både funksjonalistiske og nyromantiske stil. I dag har Snekkerskola beholdt sin hovedform og sine proporsjoner. Ut over dette er det ikke mye vi ser av det opprinnelige uttrykket. Snekkerskola har fått de store, smårutete vinduene erstattet med små «husmorvinduer», noe som kan sies å ødelegge uttrykket til bygningen.

Snekkerskola ligger langs Søstergata, og er viktig for å beholde strukturen og gatebildet i Os sentrum.

Figur 8.9: Snekkerskola, slik den framstår i dag. Foto: Anja Ø. Ryen

Figur 8.10: Snekkerskola, slik den opprinnelig så ut. Foto: Anno museum.

Snekkerskola har beholdt skifertaket, og vindusplasseringene er de samme etter ombygging og paneling. Ut fra dette synes det som om det er et godt potensiale for å gjenskape Snekkerskola som det flotte elementet i gatebildet det har vært. Slik vil den også i større grad bidra til å danne rammen rundt, og en innfallsport til Hagenjordet som ligger like bak.

64 Harpa på Hagenjordet

Hagenjordet ligger idyllisk til like bak Søstergata, og er både en park og et samlingssted. Blant ulike tilflyttede tjæremalte gamle tømmerhus, som rommer verkstedet og utsalg for kunsthåndverkere, står utescena "Harpa". På det høyeste rager denne 13 meter over bakken. Utescena og amfiet er en naturlig del av miljøet på Hagenjordet. Scena har god akustikk, og brukes i forbindelse med både kultur- og idrettsarrangement. Bygget er tegnet av Arkitektene Berg & Østvang AS fra Os.

I kulturminneplanen er Harpa tatt med fordi den i seg selv har en arkitektonisk god utforming, samt at Hagenjordet er viktig som kulturell møteplass i Os sentrum. I tillegg tilpasser Harpa seg og utfyller et sammensatt kulturhistorisk bygningsmiljø. Harpa er en viktig del av framtidens Os sentrum, og av Hagenjordet som sådan som sosial møteplass. Stedet kunne med fordel vært formidlet og skiltet bedre fra Søstergata.

Figur 8.11: Harpa på Hagenjordet. Foto: Anja Ø. Ryen

65 Os kirke

Figur 8.12: Os kirke. Foto: Anja Ø. Ryen

I manns minne har det levd en tradisjon som forteller at langt bak i tiden søkte folk fra Os og Dalsbygda til Ålen for å gå i kirka. Om dette finnes ingen skriftlige kilder som kan bekrefte historien, men navn i veileia gir visse indikasjoner på at dette kan være riktig (Holm 2012). Senere regnet Os og Dalsbygda Vingelen som sin kirke, og hadde kirkevei over Osåsan, etter den gamle pilegrimsleia. Der passerte de Munkesletta, ned til Båttjønna via (Øst)vangen og til Vingelen. Den første kirka på Os ble bygget i 1641. Denne sto 150 meter lenger sør enn dagens, på utsiden av veien. Det finnes lite opplysninger om denne kirka, men det er bevart noen gjenstander som står i dagens kirke. Blant annet henger den gamle altertavla, med årstall 1638, på venstre side av koret inne i dagens kirke. Prekestolen står i bårehuset, og brukes der. Bygningsdeler av kirka finnes også rundt om i kommunen. Eksempelvis er inngangsdøra i seterhuset til Terje

Nygård i Kjurrudalen den gamle kirkedøra, og lemguggene på gårdene Vestre Ryen, Nygarden og Gløtvold dører fra kirkebenkene.

Den andre kirka, *Vår Frelses kirke*, ble oppført i 1703 på dagens kirkested. Også fra denne kirka finnes det flere gjenstander som er bevart i dagens kirke.

Dagens kirke er derfor Os sin tredje kirke. Denne ble innviet 30. september 1862, og det er en tidstypisk korskirke i panelt laft med 350 sitteplasser. Stilen er nygotikk, som var moderne på denne tiden. P.H. Holtermann tegnet den, og byggmester var Jon Eriksen Berg. Dette var samme byggmester som i 1840 hadde vært ansvarlig for oppføringen av Tolga kirke.

Hele interiøret er marmorert. På korveggene er det også malte draperier, et arbeid som ble utført av Jon Johnsen Osgjelten fra Røros da kirken var ny. I 1950-årene ble malingen delvis fornyet på gallerier og prekestol (NIKUs kirkeregister).

Det er naturlig nok gjennomført mange vedlikeholdsperioder av mindre og større karakter. Allerede i 1876 blåste tårnet ned i en forrykende storm. Det nye tårnet ble litt lavere enn det opprinnelige. Den mest omfattende restaureringa foregikk i perioden 1952-54. Utvendig panel ble tatt av, og kirka isolert. Innvendig ble det også gjort en del arbeid. Skifertaket ble i 1980-åra skifta ut med mye ny stein. Denne gang ble det valgt skifer fra Alta.

Kirka er listeført av Riksantikvaren. Dette innebærer at den er definert som verneverdig, og har nasjonal verdi. Den har arkitektonisk/kunstnerisk verdi, har representativitet for sin tidsperiode, er autentisitet både med tanke på plassering og interiør. Selv om tårnet er blitt noe lavere enn det var ved bygging, er utseende lite endret.

Listeførte kirker

Kirkene våre er bærere av viktige deler av vår kulturhistorie. I det førindustrielle Norge var kirkene det viktigste møtestedet, både sosialt og religiøst. Kirkene hadde også en viktig administrativ rolle for statsapparatet. Store begivenheter – både for den enkelte og for samfunnet – fant sted nettopp her.

Alle kirker bygget mellom 1650 og 1850 er listeførte. I tillegg er en rekke kirker bygget etter 1850 også listeførte, med bakgrunn i arkitektonisk/kunstnerisk verdi, representativitet, autentisitet, plassering og interiør. At en kirke er listeført, innebærer at den er definert som verneverdig og har nasjonal verdi. Det betyr at de skal behandles med like stor respekt som fredete kirker.

Forvaltning av kirker

Listeførte kirker skal behandles i henhold til kirkerundskrivet fra Kirke-, utdannings- og forskningsdepartementet og Miljødepartementet.

Saker som angår endringer i og ved listeførte kirker skal sendes til Riksantikvaren for uttalelse. Det vil si at Riksantikvaren skal gi faglige råd om endringer og istandsettings- og vedlikeholdstiltak, men det er biskopen som fatter endelig vedtak etter kirkeloven.

Nye tiltak i listeførte kirkers nærområder (innenfor 60-meterssonen i spredtbygde områder) skal behandles av fylkeskommunen. Ved varsel om oppstart av arealplaner, ved offentlig ettersyn og i byggesaker, skal fylkeskommunen vurdere planens innvirkning på kirken og dens omgivelser med hensyn til kulturminneinteresser.

Vanlig vedlikehold og mindre reparasjoner kan utføres uten søknad. Et unntak fra dette er tiltak på kirkekunst. Er man i tvil om arbeidene vil berøre antikvariske interesser, skal Riksantikvaren kontaktes.

66 Narbuvoll kirke

Folket øst på dalom, de som bodde i Sømådalen, Øversjødalen (som da var en del av Os), Tufsingdalen og Narbuvoll hadde den lengste kirkevei i Os sogn. Om vinteren måtte man gå på ski eller kjøre hest. På sommeren ri eller gå til fots. Det var lenge diskusjoner om hvor en ny kirke skulle ligge, og det ble etter hvert enighet om Narbuvoll.

2. oktober 1862, to dager etter innvielsen av Os kirke, ble Narbuvoll innviet. Narbuvoll kirke er et forholdsvis sjeldent eksempel på bruk av pusset naturstein i kirkebygg fra denne perioden, og den er eneste kirka i Nord-Østerdal oppført i stein/mur. Mur ble valgt fremfor tre fordi Røros kobberverk nektet hugst av bygningstømmer.

Arkitekt var den anerkjente Chr. H. Grosch. Grosch har også tegnet børsen i Oslo, Norges bank, Universitetsbygningen, Rikshospitalet og bygårder i Oslo. Narbuvoll kirke er et godt eksempel på at kirker tegnet av landets fremste arkitekter på denne tiden ble oppført i fjerntliggende, grisgrendte områder som denne fjellbygden. Kirka har 150 sitteplasser.

Kirkerommet er enskipet med saltak og smalere kor med sakristi i tilbygg bak alteret. Over inngangspartiet er det orgelgalleri. Fargene i kirkerommet er fra byggetiden. Altertavlen er fra 1865 og viser Korsfestelse med en knelende sørgende kvinne ved korsfoten og putti i skyene. Døpefonten er fra 1862 skåret av Høsknut som en Louis seize parafrase med spinkle ben og utskårede girlander med dusker (NIKUs kirkeregister).

Kirka er godt bevart. Interiøret er godt ivaretatt. Også utvendig er den godt vedlikeholdt. Veggpussen, som opprinnelig fulgte ujevnhetene i steinene, ble erstattet med glatt puss i 1962. Rundt kirkegården som omgir kirken er det en lav steinmur med et lavt plankegjerde oppå.

Vintergrava

I eldre tider var det vanlig med vintergraver på kirkegårdene, i alle fall der de var utsatt for mye frost og tele. Med datidens graveredskaper var det ikke

enkelt å kaste opp ei grav vinters tid. Det ble tatt opp ei stor grav mens det var frostfritt der kistene ble midlertidig plassert ved begravelser om vinteresnen og så flyttet til den enkelte grav om våren. På nordside av kirka på Narbuvoll, like ved sakristiveggen er det ei slik grav. Den ble fylt igjen på 1950-tallet, men den kan ses ettersom området hvor vintergrava lå ligger ca 50 cm under bakken omkring. Vintergrava har plass til 4 kirker, og ble sist brukt vinteren 1917-1918.

Kirka er listeført av Riksantikvaren. Dette innebærer at den er definert som verneverdig og har nasjonal verdi. Den er tegnet av en av landets mest kjente arkitekter og har arkitektonisk/kunstnerisk verdi, har autensitet og representativitet for sin tidsperiode.

Figur 8.13: Narbuvoll kirke.

67 Gamle Narbuvoll skole

Narbuvoll skole ble bygget i 1876 og var i bruk fram til 1955.

På begynnelsen av 1970-tallet måtte huset flyttes fra sin opprinnelige plass, da tomta skulle legges ut til nydyrking. Huset ble tatt ned og lagret i noen år før det i 1973 ble bestemt at skolestua skulle bevares som et kulturminne. Huset ble bygd opp på ei ny tomt i nærheten av den gamle. I dag står skolestua restaurert og innredet som et skolemuseum i nærheten av kirka på Narbuvoll. Skola er en del av Os museum, som er en del av Anno museum, musea i Nord-Østerdal.

Selv om skola er flyttet fra sin opprinnelige plass, forteller den en viktig historie om skolesystemet i Norge og på bygdene. Bygget i seg selv har stor historisk dybde. Skola er godt ivaretatt og vedlikeholdt.

Figur 8.14: Gamle Narbuvoll skole.

68 Skola på Narjordet

Narjordet fikk omgangsskole i 1748, ei skole som foregikk hjemme på de ulike gårdene. I 1781 var undervisninga fire uker i året. De som ønsket det, kunne også gå på skole i Øversjødalen.

Narjordet fikk egen skolestue i 1866. Dette er en autentisk bygning, som framdeles ligger godt i kulturmiljøet som bygdesamfunnet Narjordet utgjør. Skola på Narjordet er en viktig del av bygningsmiljøet i Narjordet. Den er godt synlig, og egner seg godt til formidling av hvordan skolesystemet har utviklet seg i Norge. Også bygningsmessig er den godt ivaretatt og vedlikeholdt.

Figur 8.15: Skola på Narjordet. Foto: Anja Ø. Ryen

Østerdalsstua

Østerdalsstuene er en viktig bygningstype med utbredelse fra Os i Østerdalen i nord til Elverum i sør. Så langt en kjenner til har østerdalsstuer blitt bygd fra 1600-tallet til begynnelsen av 1900-tallet, og bygningstypens hovedtrekk har gjennomgått få forandringer i disse åra. Det finnes likevel varianter, herunder barfrøstuer og kaffekvernhus.

Østerdalsstuene var en bygningstype med dominerende posisjon både på små og store bruk. En finner alt fra svært små stuer, til sammensatte og påbygde bygninger, men alle bygd over samme lest og grunnplan.
(Per Hvamstad)

69 Barfrøstue, Bakken østre

På 1800-tallet ble det mote å bygge på østerdalsstua med et «barfrø», og vi fikk det vi i dag kaller barfrøstuer. Barfrøet er et toetasjes tilbygg, en barfrø, foran stuedøren midt på langveggen på den oftest enetasjes østerdalsstua. Underetasjen var vindfang, mens det uoppvarmede rommet ovenpå tjente som senge- og kleskammer. Tilsvarende tårnlignende bygg er også kjent fra Sverige og Danmark.

I Os kommune har en kommet på sporet etter seks barfrøstuer fra "barfrøstueperioden" på 1800-tallet. Det er godt mulig det har vært flere. To av disse seks barfrøstuene står fortsatt. Begge i Tufsingdalen: - ei på Bakken østre (Sumundsgården), - og ei på Midtdal nordre (Smedgården). Begge disse er intakt. Ei tredje barfrøstue sto på Midtdal nordre. Barfrøet står i dag som bur på garden. (Spangen 1991)

I Sønvisgården i Narjordet sto det ei barfrøstue som ble revet i 1950-åra. Ei femte barfrøstue sto på Sundet nordre på Os. Fortsatt står stua, men halve barfrøet er borte. Barfrøloftet ble for lenge siden, mellom 1900 og 1920 en gang, tatt ned og flyttet til en utslått i Kjurrudalen. Der ble den brukt som slåttbu. Da det ble slutt med å slå i marka, forfalt bua. Nok en gang ble den tatt

ned og flyttet. I dag står den som bu på Sundvollen i Nørdalen. På Østgårdshaug i Dalsbygda sto ei sjettede barfrøstue. Garden ble solgt like etter 1900. Eierne beholdt et jordstykke, og barfrøstua og en stall ble flyttet dit. Det nye bruket ble kalt Nyhaug, og der står huset fortsatt, men ikke som barfrøstue; stua fikk ny sval, og barfrøet ble satt opp igjen som bur. Utenom de to i Tufsingdalen er det ingen av de gamle barfrøstuene i Os kommune som er intakt (Spangen 1991)

Figur 8.16: Barfrøstua på Bakken østre. Denne ble bygd før 1852. Påbygd 2. etasje mellom 1851 og 1880. Vinduene i første etasje er skiftet ut inn på 1800-tallet. Foto: Amund Spangen

Bygningstypen Østerdalsstue med barfrø er interessant. Denne forteller om motepåvirkning, også innenfor byggeskikk ut over i bygdene. Videre er barfrøene interessante ut fra deres videre bruk i gårds- og setermiljøer, eksempelvis som bur eller bu. Barfrøstua på Bakken østre er et godt eksempel på et barfrø som har fått stått inntil østerdalsstua, selv om hele bygningen etter hvert har fått to etasjer, og ikke bare barfrøet slik det var da det ble bygget.

70 HøsKnut og HøsLars, snekkerarbeider

Bygdene lengst nord i Østerdalen har gjennom tidene fostret mange dyktige handverkere. En som har satt spor etter seg, både i sør og nord, er Høs-Knut. Hans rette navn var Knut Larsen Høisen, født i 1799 på en husmannsplass under garden Breen i Dalsbygda. Hans foreldre var Lars Knutsen Høisen og Ågot Bersvennsdatter Breen. Lars var født på garden Myren nedre på Nøren. Hans mor kom fra Høsgarden, derfra kommer navnet Høs eller Høisen. Den vesle grenda Nøren har fostret mange kjente handverkere på 17- og 1800-tallet. Lars Knutsen var også en meget dyktig snekker. Høs-Knut har nok gått i lære hos faren. I 1818-1819 er han sammen med faren og innreder hovedbygningen på Holm (objekt 26). I Os og Tolga finnes mange interiør etter HøsLars som han ble kalt. På Oddentunet (objekt 82) i Narjordet er mesteparten av innvendig snekkerarbeid gjort av ham. Han snekret senger, skap, klokkekasser og stoler i både rokokko og empirestil.

Figur 8.17: Høsnknut var spesielt kjent for sine skatoll. Dette er nr. 74, med klokke. Foto: ukjent

Knut Høisen (Høsknut) er særlig kjent for å ha laget mange skatoller. Professor Johan Meyer mente at det var Knut Høisen som innførte skatollet til Nord-Østerdalen rundt 1820. Han nummererte skatollene sine, og det høyeste nummeret som er kjent er 115. Han lagde også mange dør- og vindusomramminger, senger, kister og klokkeskap som fortsatt finnes i Nord-Østerdalen og Bardu-området. På Åshaugen i Vingelsåsen i Tolga holdt han på i to år og lagde omramminger på dører og vinduer, innvendig paneling og flere skatoll, skap og andre møbler. Han var også delaktig i innredningen av Tolga kirke og Os kirke. På sine eldre dager flyttet han til Bardu. Der han bodde hos søsteren Olava og svogeren Jon Jonsen Hansel. Han fortsatte som snekker der til han døde i 1882 (Holm 2009).

Figur 8.18: Mestersnekkeren HøsKnut, fotografert med høvelen i hånda. Foto Rachel Haarsseth, Anno museum.

Figur 8.19: Høsnknut var delaktig i interiøret både i Os og Tolga kirke. Omrammingen til døra på Tolga kirke er laget av Høsknut. Foto: Anja Ø. Ryen

9. VERDENSARVEN CIRCUMFERENSEN

I 1980 ble Røros bergstad skrevet inn på UNESCOs liste over verdens mest bevaringsverdige kulturminner. Begrunnelsen var: «*Røros er et særegent gruvemiljø med utelukkende trearkitektur. Byen har gjennom 333 år smeltet sammen impulser fra Tyskland, Danmark, Sverige, Trondheim og de nærmeste distriktene omkring. Dette har resultert i et trehusmiljø som bærer i seg mye av de fineste i norsk tradisjon, og som samtidig er blitt noe helt spesielt i vårt land såvel på det industrielle, sosiale og kulturelle som på det arkitektoniske området. Røros Bergstad er med sine omgivelser et karakteristisk eksempel på en betydelig tradisjonell stil i trearkitektur og danner en enestående gruveby på en høyde på 600 meter over havet.*»

En evaluering av verdensarvstedet Røros, utført av ICOMOS i 1993, konkluderte med at verdensarvområdet burde utvides til å omfatte hele Circumferensen. Circumferensen er det gamle privilegieområdet for Røros kobberverk. Dette for å sikre sammenheng og forståelse av fremveksten av Kobberverket og Bergstaden.

I 2010 ble verdensarvområdet utvidet. Dagens verdensarvområde (kjerneområdene) er på ca 145 km², og består av:

- Bergstaden Røros med jordbrukslandskapene rundt og gruveområdene på Storwartz, Olavsgruva og Nordgruveområdet.
- Vintertransportruta fra Røros til Tufsingdalen.
- Smelthytta på Femundshytta.

Sporene i landskapet, bygninger og anlegg etter Røros kobberverk er grunnlaget for statusen som verdensarv. Circumferensen er buffersone, og utgjør totalt et areal på ca 5000 km² (Forvaltningsplan for verdensarven Røros bergstad og circumferensen, 2019-2023). Store deler av det utvalgte kjerneområdet «Vinterveien» går gjennom Os. For øvrig er hele Os kommune innenfor buffersonen, og således en oppsluttende verdi.

Figur 9.1: Vinterveiene gikk i mest mulig åpne landskap, over myrer og vassdrag. I dette området mener man at Vinterleden (objekt 78) gikk. Bildet er tatt mot sørøst. Vi skimter Korssjøen med Korssjøvola bak. Vinterleden kom over myrene, gikk ned til Korssjøen, og gikk videre mot Siksjøen og Tufsingdal. Foto: Anja Ø. Ryen

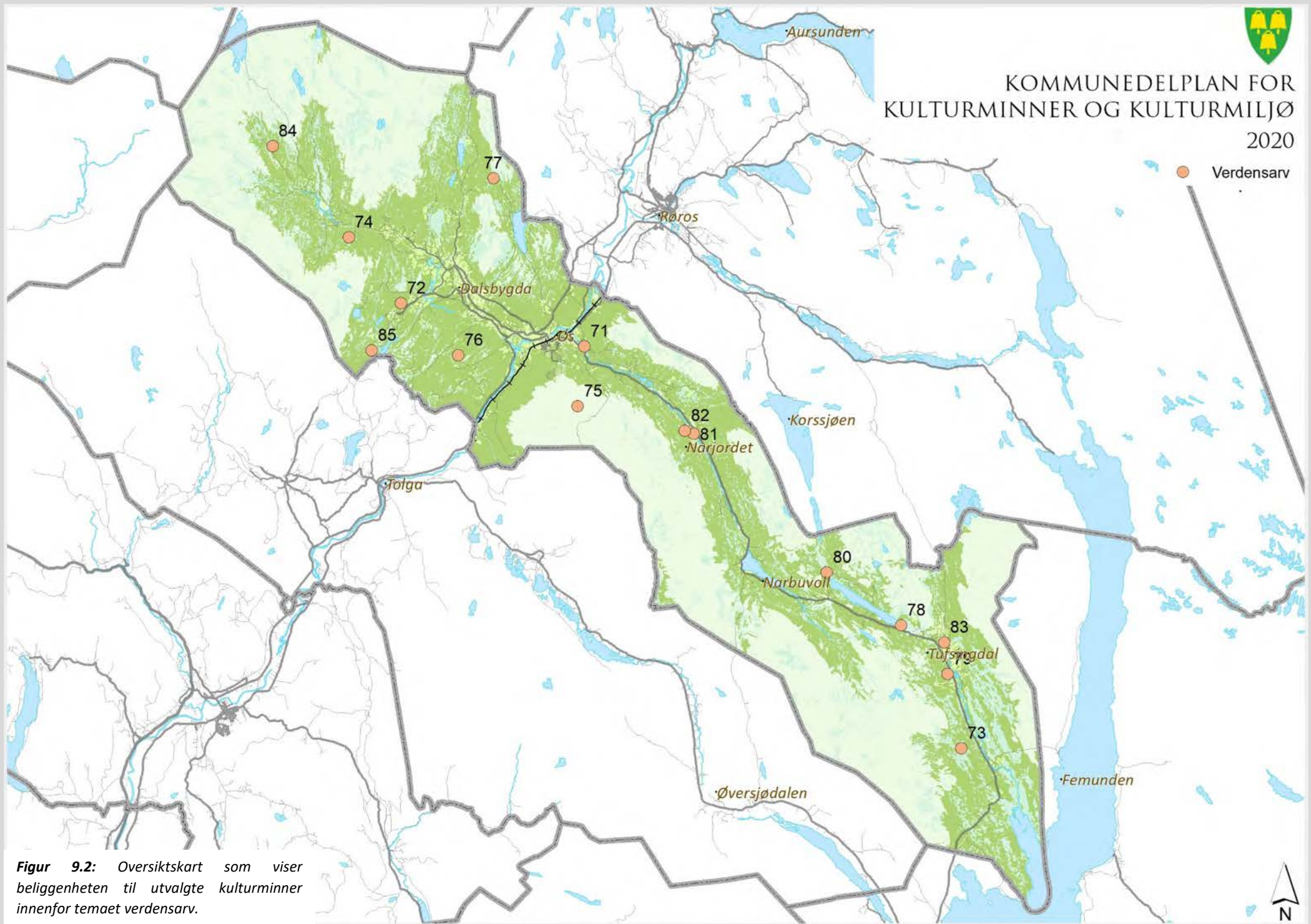
9.1. UTVALGTE OBJEKTER

Nr.	Objekt	Hensynssone
71	Nøra smeltehytte	
72	Fredrik IV's grube i Gruvåsen	
73	Gruva i Tufsingdal	
74	Fossgruva	*
75	Gruva i Hummelfjell	
76	Oscar II gruve, Mosenggruva	
77	Malmvelte Kjurrudalen	*
78	Vinterleden	H570_20
79	Ferdasgård, Sæter nordre	H570_21
80	Ferdasgård, Holla	H570_20
81	Narjordet	H570_7
82	Oddentunet	H730_30
83	Kølfremstillingsanlegg, Tufsingdal	
84	Utømt kølmile, Mosengvollen	*
85	Grafitti-gruva, Langen	

*= Ligger innenfor Landskapsvernområdet Vangrøftdalen - Kjurrudalen

KOMMUNEDELPLAN FOR KULTURMINNER OG KULTURMILJØ 2020

Figur 9.2: Oversiktskart som viser beliggenheten til utvalgte kulturminner innenfor temaet verdensarv.

71 Nøra smeltehytte

Kobberframstillingen var svært ressurskrevende. Særlig ble det behov for mye skogsvirke. Etter få år med kobbersmelting ved Røros smeltehytte, var mesteparten av tømmeret i nærheten oppbrukt. Malmutvinningen gikk fortore enn tømmeret tilkomsten. For å effektivisere driften begynte man i stedet å flytte malmen til trevirket – det var rimeligere å frakte malmen enn de store

mengdene med trekøll og ved, og det ble etablert nye smelthytter.

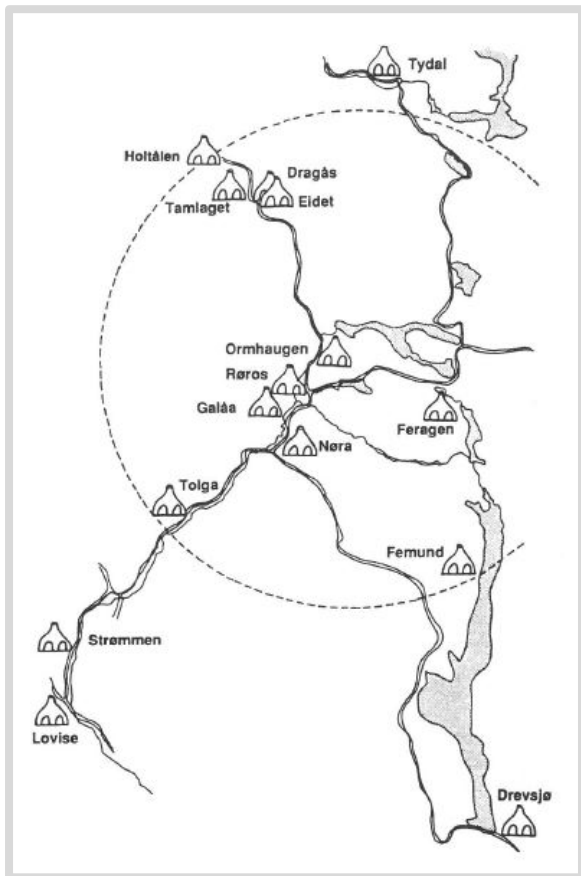
Allerede i 1654 ble det bygget smeltehytte ved Nøra. Her fantes de ressurser som trengtes: Vannkraft fra elva, og skogsvirke. Smeltehytta ble bygd av Røros Kobberverks første bergskriver, Claus Rasmussen. Rasmussen hadde mutet en malmforekomst ikke langt fra Storwartz og kalt den for Clausberget. For å smelte malmen fra den private gruva ble det bygd ei smeltehytte ved Os. Både gruva og smeltehytta lå imidlertid innenfor

Røros Kobberverks privilegieområde – circumferensen – og Rasmussen ble fradømt

retten til gruva og smeltehytta. Røros kobberverk tok over hytta i 1656. Smeltehytta var i drift fram til 1672.

Etter at det ble bygget smeltehytte på Nøra, ble nye bosetninger ryddet og etablert, og folketallet i Os økte.

I dag finner vi slagghauger og tømmerrester etter hytta. Det er også rester etter en demning noe lenger opp i elva. Steiner herfra ble på midten av 1930-tallet benyttet for å bygge en ny demning høyere oppe.

Figur 9.3: Smeltehytter i Rørosdistriktet. Sirkelen viser circumferensen.

Illustrasjon: Truls Gjestland.

Røros kobberverk 1644-1977

I 1644 var kobbermalmen funnet like ved Røros, og den første smeltehytta sto ferdig. Rundt denne vokste Bergstaden Røros i rask tempo. Gjennom sin 333-år lange historie spilte Røros kobberverk en dominerende rolle økonomisk og sosialt også i kongeriket Danmark/Norge og internasjonalt.

Circumferensen er betegnelsen på et område som ble tegnet som en sirkel med radius 45 km med utgangspunkt i malmfunnet på Storwartz. Innenfor denne sirkelen ble Røros Kobberverk tildelt retten til naturressurser og arbeidskraft for å utvinne kobbermalmen. I Røros-regionen har det vært drift i over 40 koppergruver og i mer enn 200 kromgruver og -skjerp. Flere av disse gruvene lå i Os.

Røros kobberverk fikk tildelt retten til naturressurser og arbeidskraft innenfor circumferensen (sfigur 9.3 til venstre). Rettigheten ble utdelt fra den dansk-norske kongen Kong Christian IV. Svært mange arbeidet i en eller annen form for kobberverket; blant annet som skogsarbeidere, fløtere, malmkjørere eller som gruvearbeidere. Dalsbygda og Os, og folket som bodde her, var en aktiv del av den store industrien som Røros kobberverk representerte.

72 Fredrik IV's grube i Gruvåsen

Fredrik IVs grube ligger på toppen av Gruvåsen i Dalsbygda. Forekomsten ble oppdaget i 1707 av to skjerpere fra Røros. Først ble gruva drevet for bergskriver Hiorts regning, senere av Røros kobberverk. Den første driftsperioden varte fram til 1727. Videre var det noe sporadisk drift. Os-Hommelvig's kobberverk drev gruva fra 1890 til 1891. I 1905 startet Røros kobberverk på igjen, og drev fram til 1908.

Gruva består av en rekke vertikale sjakter, hvorav Kongens- og Dronningens sjakt er de dypeste (123 meter dyp). I 1916 ble gruveanlegget tatt ned og solgt på auksjon (*ngu.no*).

Gruvåsen bærer den dag i dag tydelige merker etter gruvedrifta. Gråbergveltene og tuftene etter bygningene vises godt. En enslig dampkjel vitner om at det også har vært maskinelle hjelpemidler i bruk.

Figur 9.4: Gruvåsen. Foto: Arne Nyaas

73 Gruva i Tufsingdal

Tufsingdalen sølvgruve ligger akkurat over tregrensa på 900 moh., ca. 2.5 km rett vest for Tufsingdalen. Fra gården Røsten er det merket sti.

Sølvgruva i Tufsingdal ble funnet i 1712, og ble drevet i perioden 1713 til 1716. Til sammen 28 mann arbeidet i gruva, og 120 tønner malm (dvs. rundt 100 tonn) ble tatt ut. Gruva dannet grunnlaget for bygdesamfunnet i Tufsingdalen. Malmen bestod av sølvholdig blyglans og sinkblende (*ngu.no*).

Gruva består i dag av en vannfylt vertikal synk, som har et omriss på 4 x 3 meter. Den har avrundede glatte vegger, noe som viser at den er drevet med fyrsetting. Gruva skal være ca. 15 meter dyp. En grop er drevet ut 5 m nord for synken. Denne har omriss 5 x 5 m og er 1-2 m dyp (*ngu.no*).

74 Fossgruva

Fossgruva ligger i lia på sørsiden av Vangrøftdalen, mellom Rabblia og Skarvdalen, ca. 10 km vest for Dalsbygda og 830 moh. Forekomsten ble funnet i 1734, men mutet først i 1808. Da ble den drevet fram til 1812. Den korte driftsperioden skyldtes sannsynligvis at malmen var fattig (stort sett svovelkis og bare litt over 1 % kobber), og hadde også form av en smal, svært steiltstående linjal, noe som gjorde den svært vanskelig å bryte med datidens teknikker (*ngu.no*).

Først i 1906 gjenopptok H & F Backe i Trondheim drifta med 4-5 mann og en stiger. I 1912 var belegget 18 og en stiger. Gruva ble nå drevet ned omkring 70m. Fram til 1914 var produksjonen gjennomsnittlig omkring 1700 tonn i året. Malmen ble skeida i nærheten, og transportert på vinterføre omkring 16 km til Os stasjon. Med lass på knapt tonnet og oppover, ble det mange lass og ei stor virksomhet med kjøring av malm (*Årbok for Østerdalen 2010*).

I 1910 ble det bestemt å satse på elektrisk kraft. Rett ned for gruva er det en foss i elva Vangrøfta: Fosskleiva. Her ble det bygd demning øverst i fossen, og ei rørgate på omkring 300m ned til en kraftstasjon. Denne stod ferdig vinteren

1911. Dermed hadde en strøm til gruveheis, vannpumper, og en kompressor til drift av bormaskiner, samt litt lys. I 1915 overtok Silutelma Aktiebolag over drifta (*Årbok for Østerdalen 2010*).

I dag finner man tydelige spor etter gruva i landskapet. Bygningene stallen og krutthuset er restaurert. Nede ved fossen kan man også se rester etter kraftverket. Fossen går imidlertid i sitt naturlige fall igjen. Dalsbygda og Os skole har hatt flere prosjekter om gruva, samt at de har drevet skjøtsel av vegetasjon i det gamle gruveområdet.

Figur 9.5: Elever fra 9.trinn markerer hjørnesteinene hvor mannskapsbrakkka har stått. Foto: Os skole

Tilknyttet gruva var også en toetasjes stigersbolig. Denne er i dag flyttet. Kun grunnmuren finnes. Stigersboligen ble benyttet av tyskerne under andre verdenskrig.

75 Gruva i Hummelfjell

Også i Hummelfjell ligger en gruve. Denne er lite eller ikke omtalt, men Jon H. Lillegjelten har befart og fotografert noe som må ha vært ei gruve.

Figur 9.6: Hummelfjell gruve. Foto: Jon Holm Lillegjelten

76 Oskar II gruve, Mosenggruva

Gruva kalles lokalt for Mosenggruva, og ligger på Åsan. Den ble første gang mutet i 1882. Som skikken var, ble den oppkalt etter kongen på den tiden. Dette var Oscar II, som regjerte fra 1872-1905. Gruva ble drevet i tre perioder fram til 1919. I dag er gruva gjenfylt med gruveavfall (Gjestland 1997).

Lengst vest på røsteplassen finnes det rester etter kobbersmelting. Dette er spesielt. Her finnes et par store jernsurer, og mindre hauger med slegg. Dette er tydelige tegn på at det har vært gjort forsøk med råsmelting av kobber, men det er ikke funnet rester etter noen smelteovn. Årsaken til å forsøke og foreta skjærsteinssmelting oppe ved gruva, må ha vært vanskelig transport til smeltehytta på Røros. Kilder forteller om svært dårlige veier i området på denne tiden, og vintertransporten her var også komplisert (Gjestland 1997).

Halskinn Os Mars. 1918.			Erik P. Asst.		
Frister	Ruden	Vekke	Brykter	Ruden	Vekke
1430.	130.	1300.	1280.	130.	1150.
1280.	130.	1150.	1440.	130.	1310.
1500.	130.	1370.	1420.	130.	1290.
1540.	130.	1410.	1320.	130.	1190.
1410.	130.	1280.	1380.	130.	1260.
1610.	130.	1480.	1330.	130.	1200.
1580.	130.	1450.	1360.	130.	1230.
1740.	130.	1610.	1460.	130.	1330.
1480.	130.	1350.	1450.	130.	1320.
1490.	130.	1360.	1400.	130.	1270.
1360.	130.	1230.	1440.	130.	1310.
1240.	130.	1110.	1340.	130.	1210.
1370.	130.	1240.	1400.	130.	1270.
<u>19030.</u>	<u>1690.</u>	<u>17340.</u>	1410.	130.	1280.
			1350.	130.	1220.
			1320.	130.	1190.
			1380.	130.	1250.
			<u>23480.</u>	<u>2210.</u>	<u>21270.</u>
Løn No. 130.05.			Løn No. 159.53.		

76

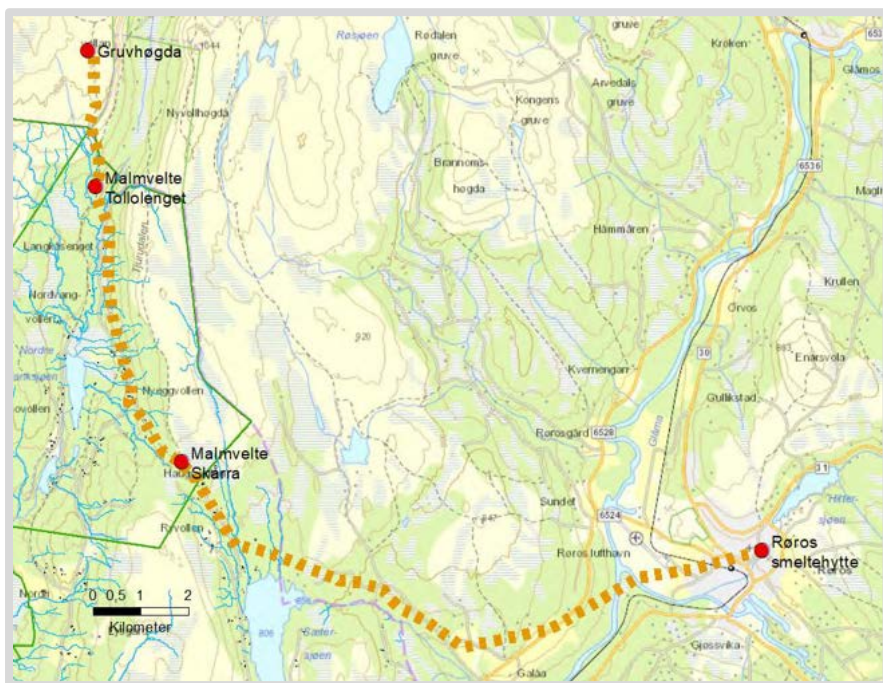
Transporten av malm fra gruvene var nok en kjærkommen ekstraintekt for mange gardbrukere. Denne kjøringa foregikk i størst utstrekning i månedene februar og mars, og protokollene viser at i intense perioder ble det fraktet store mengde malm med hest og slede ned til smelthyttene, og senere stasjonen på Os. Lasstørrelsen varierte nok etter kjøreforholda, kjøreveiens beskaffenhet, og hestens/oksens styrke.

Hessjø-feltet (Hessjøgruva og Nygruva) ligger på Gruvhøgda (1020 moh), like nord for fylkesgrensa i Trøndelag. Hersjøgruva ble første gang mutet av Henning Irgens ca. 1670 - altså bare noen få år etter at Røros kobberverk ble etablert i 1644. Røros Kobberverk overtok gruva i 1687, men på grunn av dårlig utbytte ble rettighetene overdratt tilbake til Henning Irgens i 1693. Kobberverket tok ut i alt 4456 tønner malm i denne perioden. 1 malmtønne tilsvarende 0,247 m³ og regner vi egenvekt på 3500 kg/m³, blir dette litt under 4000 tonn malm. Driften etter kobber var som sagt ikke lønnsom, så Henning Irgens gikk over til å produsere kobbervitriol og senere oker, men denne produksjonen var heller ikke lønnsom. Driften opphørte etter Irgens død i 1699.

Ny sporadisk drift i gruva ble startet opp på 1800-tallet. Malmen i Nygruva ble oppdaget i 1829 av Ingebret Larsen Ryen og drift ble satt i gang i 1830 av kobberverket. Undersøkelsesdriften her gav kun 84 tønner malm. I 1873 og 1881 gjorde Røros kobberverk nye undersøkelser, og ny drift ble igjen igangsatt på 1880-tallet. Nå vesentlig på svovelkis fra Nygruva. Alt i alt kan vi si at kun små mengder malm er blitt tatt ut fra gruvene på Gruvhøgda. Derimot har det vært mange undersøkelser for å ta opp igjen gruedriften her, senest for 2-3 år siden, da økte metallpriser har økt interessen for forekomsten.

Malmen fra Gruvhøgda, ble fraktet med hest eller okse gjennom Kjurrudalen og Skårå, nord for Sætersjøen, til Galåen, og ned til smelthytta på Røros eller Tolga, hvor den ble smeltet til kobber. Videre ble kobberet solgt ut på verdensmarkedet.

Kartet under viser hvordan frakten av malmen fra Gruvhøgda til smelthytta på Røros eller Tolga foregikk. Først store lass kjørt fra Gruvhøgda til ei malmvelte som lå litt nord for Tollolenget. Her ble deler av lasset lagt igjen, og transporten gikk med mindre lass i det mer ulendte terrenget fram til malmvelta ved Skårå. Når de kom hit til denne malmvelta, kunne de igjen legge på mer på lasset, før ferden gikk videre til Røros eller Tolga i lettere terreng (Kroken 2020).

Figur 9.8: Illustrasjonskart som viser malmtransporten fra Gruvhøgda (Holtålen kommune) gjennom Kjurrudalen og over Skårå, Sætersjøen og Galåen, til Røros og/eller Tolga smeltehytte.

Transporten

Kobberverket skapte et veldig behov for frakt innen bergverksområdet, og mellom bergverksområdet og utenverdenen.

Det trengtes tilførsel av mat, kjøll, tømmer, materialer og varer av alle slag. Malm skulle bringes fra gruvene til smeltehyttene. Fram til gårdene ble det kjørt høy og mose. Fra verden utenom kom proviant og utstyr til drift av verket. Ferdig kopper ble lastet opp og ført til Trondheim. Ei stund ble noe også fraktet sørover.

Transporten foregikk aller mest på vinteren. Da kunne de kjøre med hest og slede etter islagte elver, sjøer og myrer. Sommerveiene var lenge stier og gangveier, slik de hadde vært fra middelalderen.

Hundrevis av lasskjørere fraktet lass til og fra Røros hver vinter. Leif Braseth har forsøkt å beregne hvilke mengder det kunne være tale om. Han kom til at en vinter i 1760-årene – da Lovise hytte i Alvdal gikk som best- kunne den ta imot 14 700 hestelass, av dette 12 000 med kol. Trafikken på Malmplassen på Røros var selvsagt enda større (*verdensarvenroros.no*).

Det finnes svært mange vinterveier -og ruter inn mot Røros, fra både Sverige og Norge.

78 Vinterleden. Fra Tufsingdal, via Korssjøen, til Røros

Vinterleden er en utvalgt representant for alle vintertransportrutene innenfor Circumferensen. Den er definert som et kjerneområde innenfor verdensarven Røros og Circumferensen. Vinterleden var en av de mest trafikkerte ferdselsårene mellom Sverige, Femundsbygdene og Røros

Vinterleden var forbindelsen mellom de to bergverksbyene Falun og Røros. De to bergverksbyene trengte en gjensidig utveksling av varer, og dette var det lasskjørerne som sto for. Den krevende transportveien utgjorde tur retur ca.

85 mil, og kunne ta mer enn seks uker. Dersom føre og vær var godt, tilbakela hest og kjører mellom to og fire mil på en dag (*verdensarvenroros.no*). Ferdsele langs Vinterleden førte også med seg kulturimpulser, noe vi eksempelvis kan høre i folkemusikken. Bøndene ble kalt førbønder fordi de kjørte «foror», eller lass, med hest og slede.

Figur 9.9: Transport foregikk med hest (eller okse) på vinterstid. Forbønder fra både Norge og Sverige følger de gamle ferdseleårene til Rørosmartnan. Foto: Svein Arild Johnsgård.

Ferdasveiene og forbondetradisjonen døde ut da jernbanen kom. I 1981 ble forbondetradisjonen tatt opp igjen. I dag kommer over 90 hesteevipasjer, som har kjørt fra forskjellige utgangspunkt, inn på Malmplassen ved åpningen av Rørosmartnan. De kommer fra Dalarna og Kløvsjø i Sverige, fra Fron, Hedmarken, Trøndelag, Selbu, Tydal og Nord-Østerdalen. Dalarna Femund Forkjørerforening kjører mye etter den gamle Vinterleden.

I nominasjonsdokumentet for verdensarven omtales vinterleden mellom Røros og Tufsingdalen slik: «Det er få fysiske spor etter denne «over-alt» viktige

vintertransporten, men vinterveiene er knyttet til de store ferdasgårdene med staller og overnattingsfasiliteter for reisende langs rutene. Vinterleden fra Tufsingdalen via Holla og Korssjøen representerer denne formen for transport. Den har blitt valgt fordi den går gjennom et naturlig landskap som er nesten urørt og derfor gir et klart bilde av hvordan det måtte være å drive med denne typen transport for Kobberverket.» Forvaltningsplan for verdensarvområdet understreker at urørthetskvaliteten langs Vinterleden må opprettholdes, og det er ikke tilrådelig med ny feltutbygging til hytter utenom de områdene som allerede har denne karakteren. Det samme gjelder andre større, tekniske inngrep som vindturbiner og kraftlinjer.

79 Ferdasgården Sæter Nordre, Tufsingdal

Langs kjørerutene trengte ferdasfolket (lasskjørerne) og hestene deres steder de kunne overnatte, og det ble derfor etablert ferdasgårder. Langs vinterleden ble det bosetting på gårder som Holla (objekt 80) og Sæter i Tufsingdalen. På denne måten kunne folk og dyr få ly for natta, og ikke minst få seg en matbit før de dro videre.

Figur 9.10: Lasskjørersleder på tunet på Sætrer, 07.03.1907. Foto: ukjent.

Ifølge Røros Kobberverks befaringer av verkets jordegods somrene 1851 og 1880, var det i Tufsingdalen henholdsvis 20 og 17 ferdasstaller. Dette forteller noe om antall reisende. Dersom en stall hadde plass til gjennomsnittlig åtte hester, gir dette rom for 160 hester i 1853, og 136 hester i 1880. Det samme antallet ser vi det er plass til på østsiden av Femund (Svendsen 2019).

Av de 17 ferdasstallene som fantes i Tufsingdalen i 1880, er det bare en som er bevart i dag. Dette er ferdasstallen på Sæter nordre. Denne ble restaurert i 2006. Videre er Sæter en av to bevarte ferdassgårder langs vinterleden fra Tufsingdal til Røros. Den andre ligger på Holla. Ferdasstallen er en viktig kulturbærer. Stallen er autentisk, og har ennå bruksverdi gjennom forkjørere som benytter de på sin reise til Rørosmartnan.

På begge Sætergardene i Tufsingdal sto ferdasstaller. Trafikken mellom Røros og traktene østover passerte gjennom tunet på Sæter søndre. Fram til først på 1930-åra gikk også sommerveien her. På Sæter nordre var det skysstasjon i mange år, og her tok hestekjørere inn helt til 1950-åra. (Gjermundsen 2001) Tradisjonen føres i dag videre med Den norske turistforening.

80 Ferdasgården Holla

Holla var en stor ferdasgård ved Siksjøen. Den ligger ca. 15 km fra Sæter i Tufsingdal og ca. 13 km fra Korssjøen. Gården hadde stallrom til 25 hester, og ferdasstallen er i dag bevart.

I 1629 fikk Peder Pedersen fra Os bygselsbrev for Holla. Dagens eldste bygning på garden, Gammelstua, ble satt opp i 1794. Det må altså ha stått en stuebygning der før den nåværende. På samme måte må det ha vært fjøs, stall, løe, bur osv som også er borte, og erstattet av nyere bygninger. Det var Rørosverket som ga tillatelse til bosettingene. De forutsatte at nybyggerne bisto verket med settved, køl og transport. Dette var ikke bare plikt, det innebar også en inntekt. Årsaken til at de bosatte seg her, var nok også denne muligheten for inntekt. Det kalde klimaet og sparsomme jordsmonnet ga ikke tilstrekkelig innkomme alene. Tidligere var området brukt til jakt og fiske iallfall

siden 1000-tallet. Det må også ha vært setring og fôrsanking i området, folk helt fra Vingelen skal ha hatt slåtteløer i området på 1600-tallet (Lahn 2020).

En annen ting man kunne bistå drifta ved verket med, var losji og kost til kjørekarene på vei til og fra Røros. Holla ligger midt i den sentrale vinterleden (omtalt i objekt 78), og ble en viktig ferdasgård knytta til leden. Det bærer garden preg av, med store bolighus med mange overnattingsrom (Lahn 2020).

En mulig tolkning av navnet Holla er opphold, stans (en annen: helning, li.)

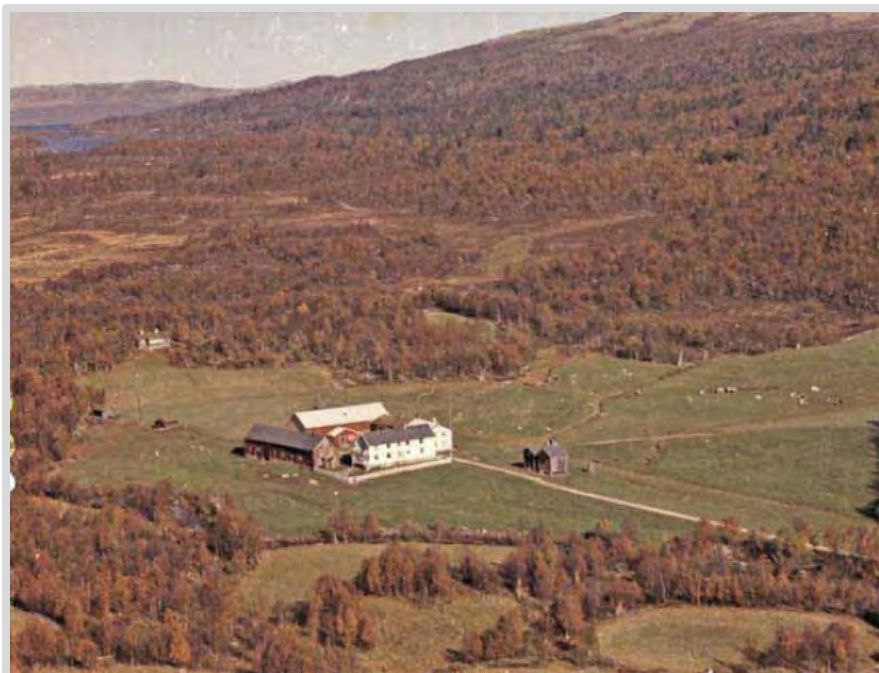
Slik selve garden framstår i dag, utgjør den et tett firkanttun, med åpninger i hjørnene. Slik var byggeskikken midt på 1800-tallet, både i Nord-Østerdalen og i Sør-Trøndelag. Tunet har vært enda trangere; den lange, sammensatte bygningen på vestsida ble på et tidspunkt flytta litt vestover for å få større gardsplass.

Figur 9.11 og 9.12: Bildet til venstre viser Gammelstua. Den eldste delen er fra 1794. Bildet til høyre viser ferdasstallen. Holla hadde stallplasser både her, og i skjælet i forlengelsen av Gammelstua. Foto: Tore Lahn

Et karakteristisk trekk er også at alle de sentrale bygningene rundt tunet har to etasjer. I tillegg til mange soveplasser, har det vært behov for store forråd både til folk og dyr. Garden hadde tre stabbur, ett av dem er flytta til Glomdalsmuseet i Elverum. De to gjenværende, klesstabbur og matstabbur, står like sør for tunet, inntil adkomstveien, slik det har vært gjort det mange steder i Os. Stabburene har også to etasjer. Forrådet av vinterfor til dyra var i overbygget - på lemnen - på begge de to sentrale uthusa ved gardstunet. Det

har vært kjørebruer – lemklopper - til fjøslemmen fra nordsida, og til stall-loftet fra gardstunet.

Figur 9.13: Flyfoto av Holla og omkringliggende landskap 1982. Foto: Widerøe

På nordsida, litt lenger unna hovedbebyggelsen, står smia. Det er også i overensstemmelse med vanlig byggeskikk, og lett forklarlig, med tanke på brannfaren. Sommerfjøsene skal stå i utkanten av innmarka, slik at dyra kan beite i utmarka så nær garden som mulig, når de ikke er på setra. Sommerfjøsene står 3-400 m mot øst (Lahn 2020).

Ferdasgårdenes historie tilknyttet vinterleden og Røros kobberverk, er svært verdifull. I 2010 ble den anerkjent som et utvalgt kjerneområde i verdensarvområdet Røros og circumferensen.

Da det kun er det bevart fem ferdasstaller langs vinterleden fra Tufsingdal til Røros, hvor to av disse ligger i Os, bør disse bevares. En av disse er ferdasstallen på Holla. Ferdasstallen er en viktig kulturbærer. Selv om stallen, eller deler av den er ombygd og påbygd, er den autentisk, og har ennå bruksverdi gjennom forkjørere som benytter de på sin reise til Rørosmartnan.

Tore Lahn har i sin rapport «Holla i Os, tilstand og kulturminneverdi» (2020) godt beskrevet og belyst Hollas bygninger, og videre sagt noe om hva som er viktig i videre utvikling av Holla. Videreutvikling for nye aktiviteter og virksomheter har alltid vært en del av Hollas virksomhet. Dette kan man fortsette med, men man må kjøre det med kunnskap og på riktig måte.

For et kulturminne som Holla, er bygningenes struktur og tunets omkringliggende landskap, like viktig som enkeltobjekter. Det er her den historiske tidsdybden og formidlingsverdien ligger. Hollas uttrykk som en stor ferdasgård i et ellers øde landskap er særegent og autentisk. Videre er firkanttunet med toetasjes bygninger arkitektonisk og kulturhistorisk viktig.

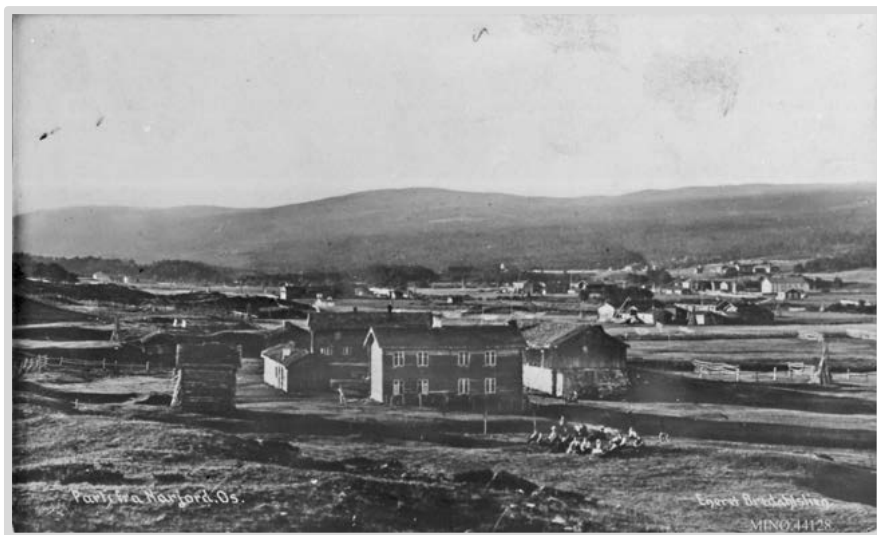
81 Narjordet

At det har oppholdt seg mennesker i og rundt Narjordet svært lenge ser vi av arkeologiske funn.

Bosettingen på Narjordet, slik vi kjenner den i dag, henger nøye sammen med virksomheten som fulgte etableringen av Rørosverket. Kobberverket hadde stort behov for skog. På bare 20 års drift hadde de snauhogd områdene rundt smelthytta på Røros og østover Nørtdalen. Derfor fikk kobberverket fire kølbrennere til å bosette seg i Narjordet. Slik kunne de utnytte skogområdene til kobberverkets fordel. Dette førte til at det ble ryddet jord i bygda, og gårdene Koiegården (1665), Jopolsagården (1669), Sjursgården (1670), og Sønvisgården (1680), vokste fram. (Gjermundsen 2001c)

I tre generasjoner var det fire gårder i bygda, og med utgangspunkt i disse ble det i mange år drevet omfattende kølbrenning. Først i Narjordet, men senere også østover mot Narbuvoll, og over Kvilvågen mot Siksjøen.

I 1730 begynte de å bygge ved Narbuvoll og Øversjødalen, noe som ble en milepæl for bygda. Vinterveien forbi Narbuvoll ble en av de viktigste transportrutene for frakt av trekøll til Rørosverket, og Narjordet ble nå et overnattingssted. Bøndene i Narjordet tok også på seg arbeid med frakt til og fra verket, med levering av ved og køll. Karakteristisk for brukene var at de hadde et høyere antall trekkdyr, både hest og okse, enn hva det beskjedne åkerbruket skulle tilsi.

Figur 9.13: Narjordet. Digitamuseum.no

Etter 80 års bosetning ble Odden (objekt 82) bygget i 1747. Sjursgården ble delt i Bekken og Nylend i 1759. På 1800-tallet og var det generell befolkningsøkning, og det bygd opp nye gårder. I 1950-åra var det på det meste 27 gårder i bygda.

Tunene på Narjordet ligger gjerde i gjerde med nabobrukene i det åpne kulturlandskapet. Bygningsmiljøet ved Nøra er preget av innflytelse fra Trøndelag, med ruvende hovedbygninger på to etasjer og tettbygde tun. Firkanttunene er godt ivaretatt. Mellom ligger nyere bebyggelse, uten at dette

ødelegger kulturmiljøet. At det fortsatt drives jordbruk, er svært viktig for å holde kulturlandskapet i og rundt Narjordet i hevd. Nye driftsbygninger, og eventuelt andre nybygg, må kunne tillates, men plassering, utforming og fargevalg skal vurderes nøye.

I vedtatt forvaltningsplan for verdensarvområdet, har Narjordet blitt løftet fram som svært interessant og verdifull.

82 Oddentunet, Narjordet

Odden ligger på Narjordet på østsiden av Nøra ved gamle ferdselsveien fra Røros via Tufsingdalen, Engerdal og Drevsjø til Mora i Sverige. På den måten ble garden en skystasjon med overnatting, handel og posttjenester. Det første skyldsatte bruket er nevnt i manntallet for 1666. Odden ble fraskilt som eget bruk i 1747.

Figur 9.14: Hovedbygningen på Oddentunet er sterkt inspirert av Stiftsgården i Trondheim. Foto: Anne Kristin Rødal

I løpet av 1800-tallet ble bygningsmassen fornyet, bl.a. ble hovedbygningen forlenget og bygget på. I denne perioden ble det gradvis lagt mer vekt på gårdsdriften. Noe av årsaken til dette finnes i de økonomiske svingningene på kobberverket, men også i at økende folketall i Norge, og stadig enklere kommunikasjoner som gjorde det mer lønnsomt å produsere husdyrprodukter for salg.

I løpet av 1900-tallet ble gården Odden fornyet med ny bygningsmasse, nå lagt utenfor det gamle tunet. I 1984 ble de gjenværende bygningen utskilt som egen eiendom, og solgt til Os kommune som bygdetun.

I dag er Oddentunet et godt bevart gardsanlegg, vakkert beliggende på sin opprinnelige plass i Narjordet. Den freda hovedbygningen er fra tidlig på 1800-tallet, og tydelig påvirket av trøndersk byarkitektur. Det utvendig panelet, den karakteristiske dørportalen vindusinnrammingene, gir assosiasjoner til Stiftsgården i Trondheim. Videre er våningshuset på Odden særlig kjent for sjelden, innvendig dekorasjonsmaling og snekkerkunst. Se også kulturminneplanens objekt 70, hvor snekkerne Høslars og Høsknut er omtalt. Oddentunet er et meget godt eksempel på hvordan fortjenesten på arbeidet for verket kunne investeres i staselige bygninger med rikt utsmykket eksteriør og interiør. Det forteller om både økonomisk evne, åpenhet for stilimpulser og estetisk sans. Tunet inneholder, i tillegg til det omtalte freda våningshuset, en lav rekke boder, som er satt inntil hovedbygningen, sommerstue, stall og to stabbur.

83 Kølframstillingsanlegg i Tufsingdal

Det var mange i bygdene øst i Os som livnærte seg ved kølbrenning for Røros kobberverk, og den faste bosetningen kom som en følge av arbeidet med kølframstillingen. Kobberverket hadde et enormt behov for køl for kobberframstilling. Kølet ble fraktet til smeltehyttene, og benyttet der.

I landskapet i og ved Tufsingdal, og for øvrig også Narjordet og Narbuvoll, finnes svært mange spor etter den omfattende kølproduksjonen.

I boka «Kølbrenning, kølkjøring og bosetning fra Narjordet mot Drevsjø» (2020) beskriver Asbjørn Ryen disse prosessene og omfanget.

Figur 9.15: Figuren viser ett av de store kullbruka fra tidlig 1700-tall på vestsida av Tufsingdalen. Mila er 18 meter i diameter. Her er ei romslig koie, en stall for sju dyr og redskapskoie. På den markerte åsen bakgrunnen, noe til venstre for midten, ble Bakkagardene bygd. Bakenfor går Flensdalen innover mot venstre. (Ryen 2020)

Behov for trekøl

I tillegg til den menneskelige innsatsen, og arbeidet til alle trekkdyra som var i Røros kobberverks tjeneste, trengtes det enorme mengder energi i form av ved og køl for å bryte malmen fra fjellet og foredle den til det endelige produktet, kobber. Kobber har smeltepunkt først ved ca 1084°C, en temperatur man måtte ha køl for å oppnå. Til smelting av ett lass med kobbermalm trengtes tre lass med køl. I hovedsak var det furuskog som ble benyttet, da det var denne som ga det beste kølet. (Ryen 2020)

Å kjøre store furutre med hest eller okse i flere mil til Røros, var en ulønnsom gjøremål. Ved å brenne køl av skogen der den ble hogd, fikk de et lettere og mer håndterlig produkt som kunne fraktes over lange avstander.

84 Utømt Kølmile, Mosengvollen

Ved Mosengvollen i Vangrøftdalen ligger en utømt kølmile. Denne gir en sjelden mulighet for formidling. Når denne kølmila er fra, er ikke undersøkt. Like nord for mila er det registrert en tuft etter en bygning.

Kølmila bør formidles som del av natur- og kulturstien ved Såttåhaugen.

Figur 9.16: Illustrasjonsbilde av ei kølmile klar til å tennes. Lomviken 2017.

Foto: Asbjørn Ryen

85 Grafittgruva ved Langen

Ved Langen ligger restene etter ei gruve, med gruehull og steintipper. Dette har vært ei grafittgruve. Gruva ligger omtrent 700 m rett vest for Langengarden, tett ved Myrenbekken. Gruvhullet ligger omtrent i vasshøgde med bekkevatnet, og følgelig er gruehullet fylt med vann.

Grafitt er et mineral i krystallisert form av grunnstoffet køl. Det er meget løst, og med meget stor sverteevne. Svartgrå, usmeltbar, og leder elektrisitet godt. Det kan brukes til blyantstifter, smørematerialer, fargematerialer og atomreaktorer.

Nedover langsmed bekken ligger steintipper, og knappe 100 m nedenfor gruehullet, tar ei veilei av nordøstover. I en forhøyning i terrenget på godt 100m er det gjennomgravd skjæringer, slik at veitraseen blir liggende plant. Ole Sigbjørn Ryen fortellre at Jo Langa kalte veien for Bersveien, og at den var gravd ut med formål å legge skinner. Dette for å nyttiggjøre seg kibber – trukket av hester – muligens? Men Jo Langa mente også at det skulle ha vært jernbanevogner på skinnene. (Meli 2005)

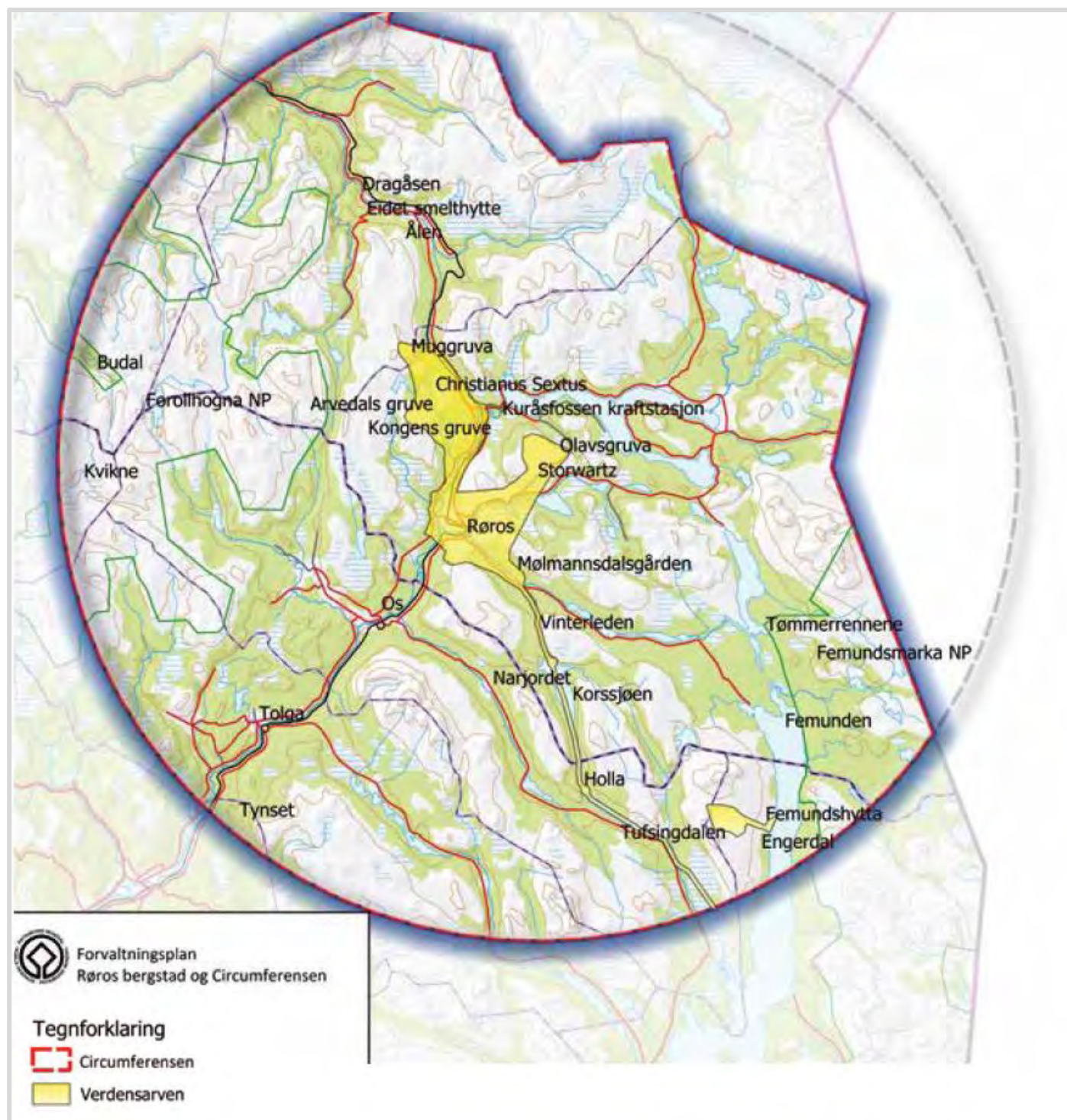
Her ved Storbekken kalles det for Langbakken. I dette området ligger mange tufter fra bygninger. Et stort hus ble i 1918 flytta fra Langbakken til Langsgaden, og brukt som låve. Ettersom det het for skjeidhuset, tyder dette på at det var her malmen ble skilt fra steinen.

Det var svensker som starta aktiviteten ved grafittgruva ved Langen.

Målsettinger kulturminner knyttet til verdensarv

- Framheve og formidle Os som en viktig del av Røros kobberverks drift, og som en viktig del av verdensarvområdet.

Figur 9.17: Verdensarven Røros bergstad og circumferensen. Kartillustrasjon fra forvaltningsplan 2019-2023. De utvalgte kjerneområdene er markert med gult, og vi ser Vinterleden strekker seg sørøstover gjennom Os.

10. SAMFERDSEL

Gamle veier og bruer sporer gjerne til undring og ettertanke. Hvem bygde disse veiene? hvordan var det en vintersdag å komme fra sted til sted? Ferdsel langs gamle og ulendte fjellveier gir et innblikk i hvordan selve begrepet samferdsel har fått en helt annen betydning i vår tid.

Våre forfedre visste ingen annen måte å komme til andre daler og bygder på, enn ved å bruke hest eller føtter. Handel, skattebetaling, kirkeliv, krigføring og erobring var noe av grunnen til utferdstrangen. Når høsten slo feil på de skrinne fjellgårdene, og de ikke kunne brødfø familien, ble hovet for å skaffe korn viktig. Mange ferdselsårer ble knyttet fra innland til kyst.

Hvordan folk fant frem dit de skulle uten skilt, kart og kompass vet vi lite om. Det var sikkert vanlig å bruke markante landemerker som fjell og vassdrag for å orientere seg i landskapet. Mange av dagens riks- og fylkesveier følger albunnen langs de store elvene, hvor vi kan regne med det har vært ferdsel til alle tider («På vandring i fortiden», NIKU, 2003). Likevel har dagens behov og teknologi gjort at en del veier er lagt om. Tidligere tiders ferdsel følger de tørre og lett fremkommelige partiene i landskapet. Man tok gjerne en omvei for å unngå våtmark eller spesielt bratte partier. I dag har man helt andre muligheter for å legge vei hvor man ønsker, uten samme hensyn til naturgitte hindringer.

Det har gått mange ferdselsveier over Rørosvidda, både for folk til fots og for kjørende.

Etter kopperverkets etablering ble det i en helt annen grad nødvendig med gode veier både sommer og vinter. Sommerveiene var lenge stier og gangveier slik de hadde vært fra middelalderen. Det aller meste ble imidlertid fraktet på vinterføre. Vinterveiene gikk gjerne etter islagte elver, sjøer og myrer. Ei av de mest trafikkerte vinterrutene i området var veien til Sverige over Korssjøen og Tufsingdalen (Vinterleden, omtalt i objekt 78). Til tross for svært vanskelige

veiforhold gikk det vinteren 1870 1000 lass til Sverige og 500 lass jernvarer og 600 lester køl til Røros.

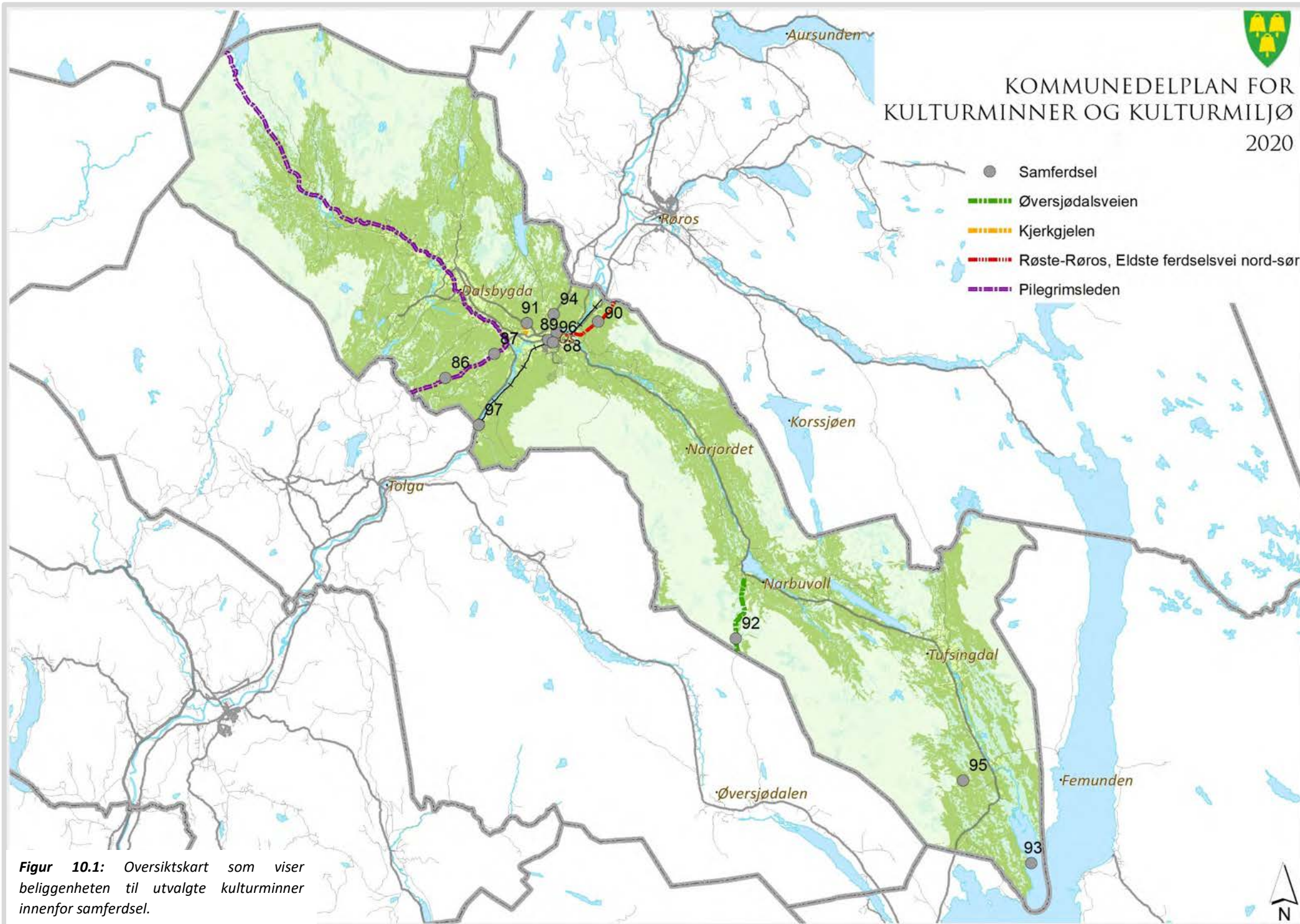
10.1. UTVALGTE OBJEKTER

Nr.	Objekt	Hensynssone
86	Pilegrimsleden	Delvis *
87	Gammelalmannaveien	Delvis *
88	Sundsted over Glomma, Sundet, Os	
89	Sundsted over Glomma, Brutippen, Os	
90	Røste-Røros, eldste ferdselsvei nord-sør	
91	Kjerk-gjelen, Os	H570_22
92	Øversjødalsveien, fra Narbuvoll til Øversjødalen	
93	Postruta, fra Tufsingdal til Elgå	
94	Steinbru, Gammelvollia/Østvangen	H570_23
95	Tyllidal fiskevei	
96	Søstergata, Stasjonsbyen Os	H570_24
97	Håmmålvoll stoppested	H570_25

**= Ligger innenfor Landskapsvernområdet Vangrøftdalen og Kjurrudalen*

KOMMUNEDELPLAN FOR KULTURMINNER OG KULTURMILJØ 2020

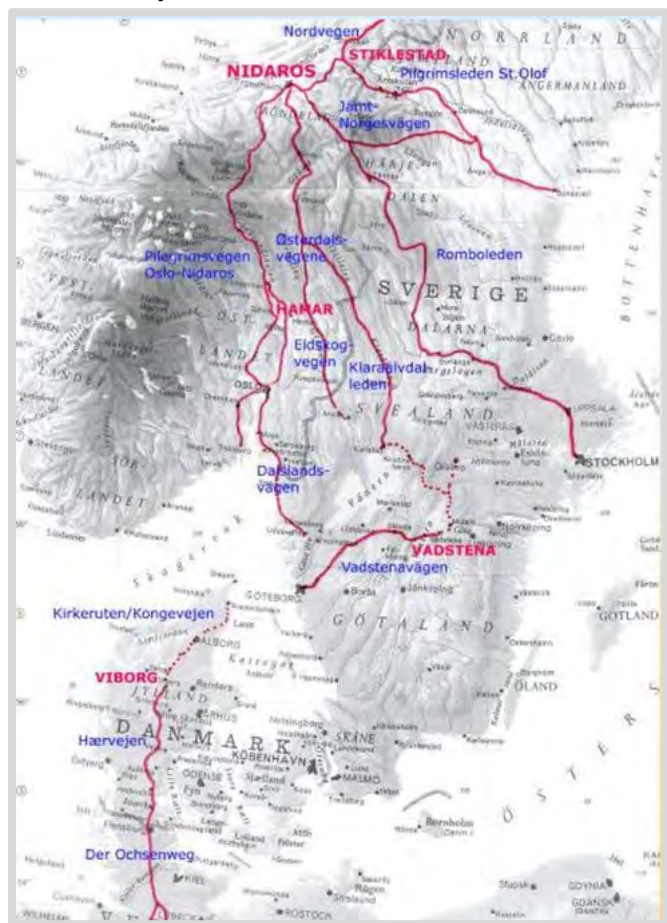

Figur 10.1: Oversiktskart som viser beliggenheten til utvalgte kulturminner innenfor samferdsel.

86 Pilegrimsleden

Pilegrim kommer av det latinske ordet peregrinus, som betyr «fremmed» eller «utenlandsk».

Pilegrimsreise er kjent fra flere religioner. Pilegrimen søker gjerne åndelig renselse, eller å komme nærmere det guddommelige. Det finnes også mange andre grunner til å reise. I middelalderen fikk det også betydningen «*en person som vandrer fra sted til sted*».

Figur 10.2:
Illustrasjoner av pilegrimsleder som gikk til Nidaros, Trondheim. Østerdalsleden var en forlengelse av leden gjennom Klaraelvdalen.

Historisk sett ble en pilgrimsreise ofte brukt som en botsøvelse, eller for å oppnå tilgivelse for synder. Dette ble kritisert av Martin Luther, og førte til slutt til at selve pilegrimstradisjonen forsvant, særlig i Norden. De siste 40 år har man i hele Europa gjenoppdaget og markert de gamle pilegrimsledene.

Det finnes en rekke pilegrimsleder mot Nidaros. Gjennom vårt område, går Østerdalsleden.

Østerdalsleden har lange tradisjoner for pilgrimsvandring. Den har to ulike startpunkt, og traseer, før de møtes. Den ene starter på grensen mellom Norge og Sverige i Trysil. Milesteinen i Lutnes, Trysil, forteller at det er 379 km til Trondheim. Videre går leden over fjellene i Trysil, og kommer forbi Munkbetsetra langs Munkeveien. Den andre leden starter ved Nesvangen på Rena i Åmot kommune og kommer innom Stor-Elvdal og Rendalen kommune, før den passerer retreatsenteret Lia Gård. Ledene møtes ved pilegrimssteinen fra middelalderen på Åkre i Rendalen. Leden går så videre forbi Tyllidalen, via Tynset, Vingelen, Åsan, Dalsbygda, og Vangrøftdalen, før den går inn i Trøndelag langs foten av Forollhogna. Strekningen gjennom Nasjonalparken går i fjellterreng med spor av tidlige tiders ferdselsveier. Noen dagsmarsjer senere ser du spiret på Nidarosdomen fra Øyvindstjønna på Vassfjellet. (*Pilegrimsleden.no*)

87 Gammelalmanaveien

Den eldste veien mellom Tynset og Røros følger ikke Glommas dalføre fra Tynset, som den nåværende hovedveien gjør, men tar av fra Neby med Vingelen som nærmeste mål. Derfra fortsetter den til Dalsbygda, hvor den kommer ned i Glommas dalføre igjen ved Vangrøfta bru i den nåværende FV30. Denne veien blir kalt Gammelalmanaveien (*Statens vegvesen 1982*).

Denne veien er langt på vei sammenfallende med Pilegrimsleden, og er framdeles godt synlig i terrenget. Dette skyldes i stor grad at strekningen fra Vangrøfta bru og sørover på 16- og 1700-tallet ble brukt fra sør mot Røros for verkets transport av ved, trekøl og malm. For å lette transporten, tok kobberverket initiativ for å utbedre denne strekningen til en kjørevei.

Ferdsel på vann

De historiske kartene viser både sommer- og vinterveier. Mens sommerveiene i stor grad følger de tørre, lett fremkommelige partiene i landskapet, går vinterveiene ofte over myrkjølene. Når myrene og elvene var islagte vinterstid, bød de på lettere og flatere terreng. Ettersom vinterveiene går på isdekke, etterlater de seg ikke spor i terrenget i samme grad som sommerveiene. Det er likevel grunn til å tro at de var mye brukt, siden det ofte er lettere med tyngre transport på frostmark.

En vesentlig del av ferdseien må man regne med foregikk på vann. Det finnes mange overfartssteder som knytter landferdselen sammen, men vassdragene har også vært brukt til ferdsel med båt. Dette gjelder kanskje spesielt i vårløsninga når landeveiene var vanskelig fremkommelige. Via Glomma kunne man nå store deler av Østlandet.

88 Sundsted over Glomma, Sundet, Os

Sundsteder ble lagt dit hvor det var enklest mulig å krysse elva. Ferdselsveiene gikk hit fram til sundstedet, hvor ferdasfolk kunne krysse Glomma.

Det gamle sundstedet på Os, lå øst for dagens brukrysning ved Brutippen. Stedet, og gårdene her, bærer framdeles navnet «Sundet» og «Sundgardene».

89 Sundsted over Glomma, Brutippen, Os

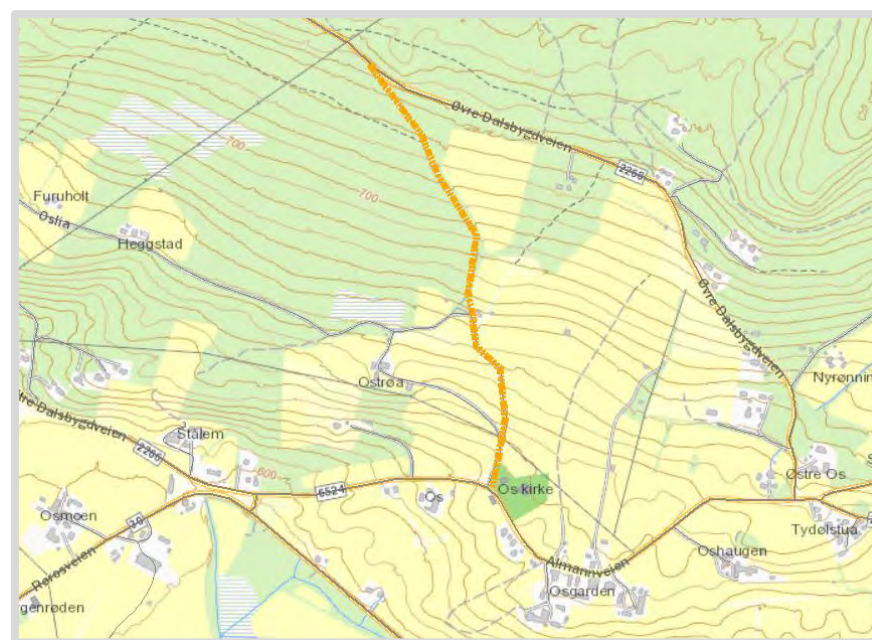
Da jernbanestasjonen kom, ble sundstedet flyttet fra Sundet lengre nordøst, til Sundmoen-garden der veistubben Brutippen går nå. Tyngdepunktet i den nye stasjonsbyen fra 1877 - 1900 ble derfor naturlig veikrysset der denne veien møter Grendeveien/Søstergata. Her lå stasjonen, butikker, bank, og forsamlingshuset Fensal. Fensal ble forøvrig også brukt til herredstyremøter – foruten bolighus.

90 Røste-Røros, eldste ferdselsvei nord-sør

Dette er den eldste kjente ferdselsveien nord-sør. Den går på østsiden av dagens fv30, noe lenger opp i dalsiden gjennom Myre. Deler av strekningen er ennå godt synlig i terrenget.

91 Kjerk-gjelen

Kjerk-gjelen gikk til kirka på Os. Dette var den gamle kirkeveien til Dalsbygdingene.

Figur 10.3: Kjerk-gjelen er inntegnet med oransje strek.

92 Øversjødalsveien, fra Narbuvoll til Øversjødalen

Øversjødalen var lenge en del av Os sogn, og hadde mye kommunikasjon med bygdene øst i kommunen. Over fjellet mellom Narbuvoll og Øversjødalen går det ennå en sommervei, i dag kalt Øversjødalsveien. Langs veien ned mot Øversjødalen ligger både Øversjøen og Svarthaugen. Tidligere var det fast bosetting og aktiv gårdsdrift på disse gårdene.

Denne veien har historie tilbake til da det kom fast bosetning i Narbuvoll og Øversjødalen. Bosetningen hadde sammenheng med Røros kobberverks behov for produksjon av køl.

Veien mellom Øversjødalen og Narbuvoll ble benyttet sommerstid, og var kirkevei for øversjødølene fram til de fikk egen kirke i 1908. Postruta til Øversjødalen gikk over denne veien helt fram til 1951. Telefonlinja gikk også langs denne veien.

Figur 10.4:
Øversjødalsveien.
Foto: Cathrine Lie
Engåvoll

93 Postruta, fra Elgå til Tufsingdal

Femunden var, før bilen kom, hovedtransportåre i Engerdalen. Mellom Elgå og Tufsingdal gikk det ei postrute. Nøyaktig når denne postruta starta, vet vi ikke. Trolig var det på 1800-tallet en gang. Den 11 kilometer lange postruta over

Femund ble kjørt fram til etterjulsvinteren 1953. Da var bilveiene bygd ut såpass at disse tok over.

Det finnes fortsatt mange gode historier om den værharde og vinterkalde posttransporten. Transporten foregikk på vinteren helst med hesteslede, men også med ski. Og når forholdene en sjelden gang var gode nok, ble posten rekordraskt ekspedert på skøyter. Helge J Bakkens bestefar var en av dem som bar post over Femund for over 100 år sida. Ei anna tid, med andre arbeidsrutiner. Bakken forteller om en gang da bestefaren hadde med seg 80.000 kr. i skulderskreppa. Det var penger som skulle være til driften i Statens skoger på etterjulsvinteren. Det kunne være røvere ute på natten, så på natta lå han med skreppa under hodet, med en pistol i hver hånd under tepet. 80.000 kroner rundt år 1905 tilsvarer over 4,7 millioner kroner i dag. Det var altså en solid verditransport den bevæpna bestefaren hadde ansvaret for alene (Elgåen 2009).

94 Steinbru, Gammelvollia/Østvangen

Brua er ei flott, tørrmurt steinbru som ligger på Østvangen. Gamle Dalsbygdveien gikk over brua. Tor Østvang satte den i stand for noen år siden.

Figur 10.4: Steinbru
ved Østvangen.
Foto: Jon Holm
Lillegjelten

95 Tyllidal fiskevei

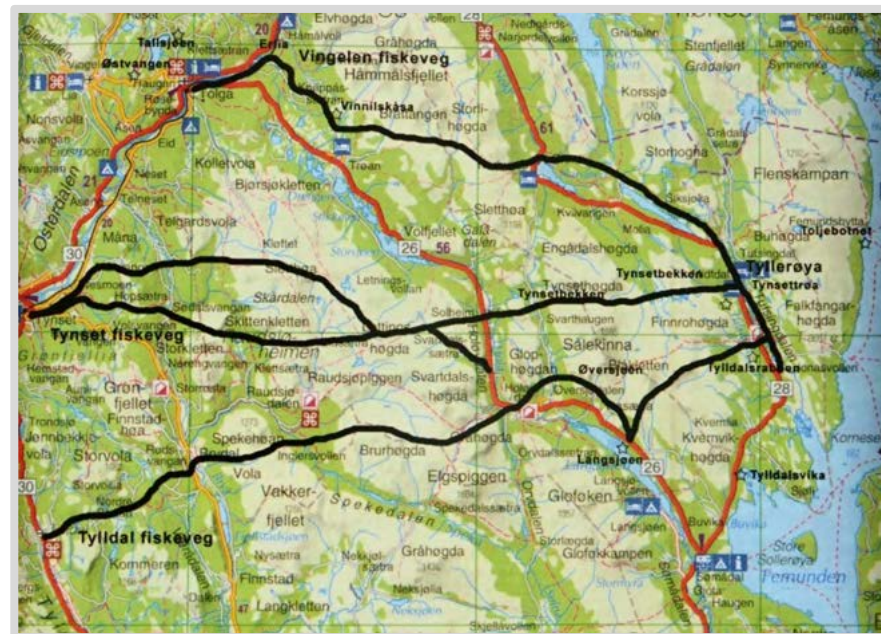
Gode fiskevann har vært av stor verdi gjennom årtusenene. De som bodde langt unna fiskevann, måtte dra lange veier for å oppsøke gode fiskeplasser. Sjøene øst i kommunen var populære.

Sik går gjerne opp elver og gyter om høsten. Så også i elva Tufsinga. Ifølge sagnet ble dette oppdaget av en fredløs tylldøl på 1400-tallet. Han dro hjem og fortalte at siken sto så tett i nedre del av elva (Kora) at man kunne gå tørrskodd over. Etter dette ble han løst fra dommen, for oppdagelsen var viktig for befolkningen, og et stort fiske ble igangsatt. Folk fra mange bygder, både rendøler, tynsetinger, og vingelsinger kastet seg på dette fisket. Og ikke bare i Tufsinga, men alle sjøer fra Hodalsvassdraget, Femunden og Isteren ble flittig brukt.

For å komme til disse rike vannene måtte tylldølene ta seg fram sju mil over fjell og daler. Kløvstier ble merket og ryddet, og disse var i bruk fram til midten av 1800-tallet. Forskjellige veier har nok vært brukt, avhengig av vær og føre. Den sannsynligvis opprinnelige kløvstien er på nytt tilgjengeliggjort ved merking og rydding. Målet er at moderne mennesker skal gå stien, nyte naturen, og kjenne på strabasene forfedrene opplevde i sin kamp om føda.

Fra Tyllidalen (500 moh), gikk kløvveien over åsen nær Abborvola (860 moh), deretter ned i Brydalen (500 moh). Deretter gikk den over Spekehøen (1030moh), videre ned i Spekedalen (800 moh), over Brurhøgda (1220 moh) og til Øversjødalen (700 moh). Derfra gikk de oppunder Sålåkinna (1180), før de kom til Tufsingdalen. En utfordrende tur for folk og hester i til dels steinete og ulendt terreng. Med hjem hadde de store notfangster.

Nøyaktige fangstrapporter fra 1885 og framover forteller om gode fangster. Snittet fra 1885-1906 var 2774 fisk, eller 1350 kg. Regner vi en fisk pr. dagsposjon, tilsvarer dette 30 middager for 90 personer. Dette forteller om hvor viktig denne ressursen var for å klare seg gjennom vinteren.

Figur 10.5: Kart med inntegnede fiskeveier i og mot Tufsingdalen.

Rørosbanen

I 1857 fattet Stortinget vedtak om å bygge de tre første statseide jernbanene i Norge. Fra før fantes den private «Norsk Hoved Jernbane» mellom Kristiania og Eidsvoll.

Den 21.juni 1862 ble Hamar-Grundsetbanen høytidelig åpnet som landets første statsjernbane. To år senere sto også Størenbanen ferdig. Spørsmålet om å sammenkoble disse jernbanene ble reist på stortinget i 1864. Støren-Åmotbanen ble imidlertid først vedtatt bygget åtte år senere (3.mai 1872). Forlengelsen Hamar-Grundsetbanen til Åmot var da allerede vedtatt av Stortinget i 1869, og ferdigstilt 1871.

Røros kobberverks enorme behov for transport var avgjørende for at Røros og Gauldalen ble valgt som trasé framfor den kortere linjen over Kvikne.

Den offisielle åpningen av Rørosbanen ble avholdt på Røros 13. oktober 1877 med kong Oscar II til stede. Trafikken mellom Røros og Trondheim hadde da allerede vært i gang et års tid.

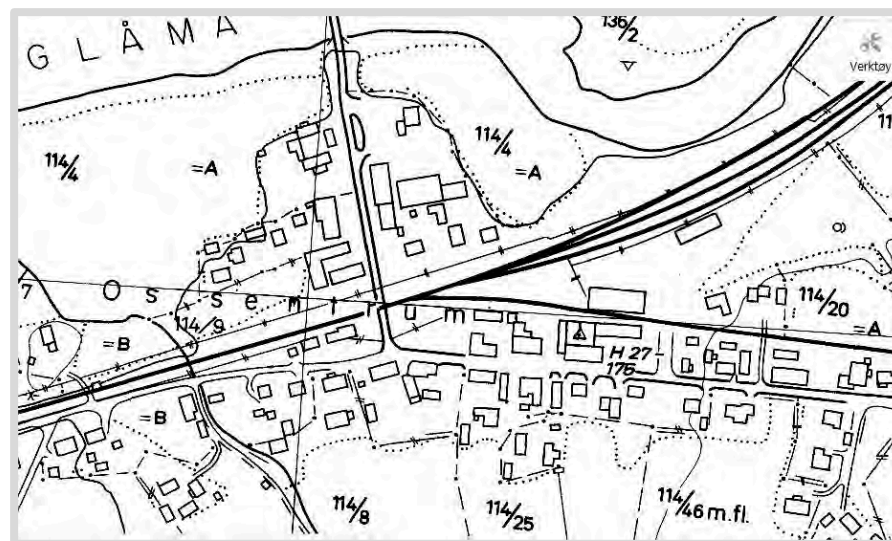
Det at jernbanen ble lagt via Røros, har hatt stor betydning for Os som sted. Stasjonsbyen Os vokste fram rundt Os stasjon.

Bane NOR har ansvar for kulturminner knyttet til jernbanen. Det er utarbeidet en Verneplan «Jernbanens stasjoner og steder» - evalueringsrapport for Rørosbanens stasjoner 2010.

96 Søstergata, Stasjonsbyen Os

Da jernbanen kom i 1877, fikk dette stor betydning for transport og samfunnsutvikling i området. Jernbanen kan knyttes til landets kulturelle og sosiale utvikling, til arbeidsliv, næringsliv og bosetting, til byggeskikk og hagekultur, til spredning av kunnskap og levemåter (Fugelsøy 2009).

Søstergata på Os vokste fram som en direkte konsekvens av jernbanens etablering på vestsiden av Glomma. De gamle gårdene lå på østsiden. I kap 8 ser vi hvordan stasjonsbyen vokste fram. Søstergata trasé og struktur har i seg selv en historisk verdi. Da den første brua kom i 1882, rett mot stasjonen, ble tyngdepunktet enda tydeligere, og viktigere. Bygdeveien sør- og nordover fra stasjonen ble en gate. Nærmest krysset ble det oppført bank, butikker, boliger, og forsamlingshus. De fleste boligene hadde lenge uthus med krøtter og andre husdyr.

Figur 10.6: Kart fra rundt 1960, som viser stasjonsbyen Os. På dette kartet står både dagens stasjon, og den opprinnelige på vestsiden i krysset mellom Brutippen og Søstergata. På motsatt side av jernbanen fra gården Gjelten.

Gatemiljøet er blitt noe svekket ved at mange av de første bygningene er revet, spesielt rundt krysset ved jernbaneovergangen, som nå domineres av park og parkeringsplass. Til gjengjeld har noen av de litt nyere bygningene bidratt til å opprettholde et klart gateløp, og er også delvis henvendt mot gata.

Dagens butikk er plassert som et brudd med den gamle strukturen. Den er tilpasset bilens tidsalder. Det er lett å se nå at man godt kunne ivareta begge hensyn, både til bilparkering og til kontakt med gata, ved å ha parkeringa på sørsida, og fasade direkte mot gata på nordsida. Men slik tenkte man ikke for bare få år siden. Mange stasjonsbyer og andre tettsteder ble på 1970- 80-tallet organisert rundt parkeringsplasser, som ble anlagt slik at man skulle slippe å gå flere skritt enn strengt nødvendig. I dag vet vi at dette har svekket tettstedene som møteplass og arena for sosialt liv, og det har svekket den estetiske og historiske opplevelsen av tettstedsmiljøene – opplevelsen av særpreg og tilhørighet. Mange tettsteder som er kommet i samme situasjon, arbeider nå med planer der de søker å finne tilbake til de kvalitetene man hadde før alt skulle tilrettelegges for bilen- samtidig som det moderniseres og bygges nytt (Lahn 2018).

For Os er det viktig å ta med seg disse erfaringene, og i stedet bygge på Os særpreg, identitet og verdier i en moderniseringsprosess. De lokale kulturminnene er her en viktig ressurs. I tillegg til å ta vare på viktige historiske bygninger og miljøer, trenger Os sentrum også nye bygninger, nye tilbud og nye opplevelser. Disse bør etableres både inne i de eldre strukturene, og som erstatning for noen bygninger, som ikke har spesiell bevaringsverdi. Nye bygninger som i volum, høyde og plassering tilpasser seg stasjonsbyens preg, vil styrke stedet.

97 Håmmålvoll stoppested

Håmmålvoll stoppested var en stasjon på Rørosbanen. Den åpnet som Hummelvolden holdeplass i 1916 og ble oppgradert til stoppested i 1919. Navnet ble endret til Hummelvoll i 1921, Hømmelvoll i 1922 og Håmmålvoll i 1947. I 1952 ble statusen nedgradert til holdeplass igjen. Denne mistet persontrafikken i 1985 og ble nedlagt den 31. mai 1987.

Det gamle jernbanestoppestedet på Håmmålvoll ble reddet fra riving på slutten av 1980-tallet, da NSB var i gang med sanering av flere jernbanebygninger. Os museum overtok stoppestedet, restaurerte det og

innlemmet huset i samlinga. Bygningen er i sveitserstil og ble reist i 1915. I dag står stasjonsbygningen på jernbanens verneliste.

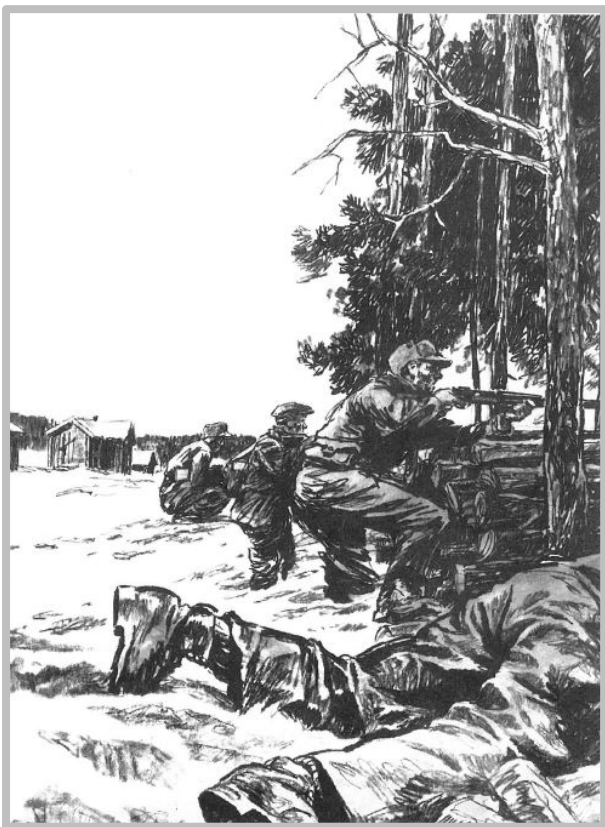
Figur 10.7: Håmmålvoll stoppested på Rørosbanen. Foto: Jan-Tore Egge.

Målsettinger kulturminner knyttet til samferdsel:

- Lage samlede kart over ferdselsveier i kommunen i ulike århundrer.
- Framheve Søstergata og stasjonsbyen som struktur og premiss for videreutvikling og modernisering av Os sentrum.

11. KRIG OG FORSVAR

Krigshandlingene våren 1940, og de påfølgende fem år med okkupasjon, var dramatiske og har satt sitt preg på Fjellregionen. Både i form av fysiske spor, men ikke minst gjennom minner og historier.

Figur 11.1: 1.mai.1940, da de tyske soldatene kom opp gjennom nord-østerdalen, lå en stilling med norske, svenske og finske soldater på Hafstad. Illustrasjon fra Andreas Hauges bok «kampene i Norge 1940».

Under den kalde krigen, på slutten av 1950-tallet, etablerte NATO seg med radarstasjon på toppen av Gråhøgda, Hummelfjell.

Krigsminner

Krigsminner er fysiske eller immaterielle minner etter krig og okkupasjon.

Krigsminner fra andre verdenskrig kan være bygg, anlegg, landskap eller andre fysiske spor som er knyttet til hendelser i landet under krigen – fra krigshandlinger eller dagliglivet. Eksempler på dette kan være kystfort, motstandshytter, fangeleire og fluktruter (riksantikaren.no).

Etterlevninger som kan vekke vonde assosiasjoner er også kulturminner. Spørsmålet kan ofte bli om vi tør minnes det ubehagelige. Det blir i dag en stadig større enighet om at vi også bør konfronteres med hendelser i fortiden som ikke er bare gode. Man lærer ingenting av en plettfri historie. Flere og flere museer lager utstillinger som er ment for å engasjere og utfordre, framfor belære (Komissar 2005). Slik får vi mulighet til å lære av fortiden. Som eksempel har Tyskland bevart ca 100 leire fra 2. verdenskrig som minnesmerker og museum. Det er interessant å merke seg at de i dag er et av de eneste landene i Europa som ikke har store høyre-ekstremistiske partier. I Norge har krigshistoriske kulturminner hittil vært en lite påaktet side av kulturminnevernet.

11.1. UTVALGTE OBJEKTER

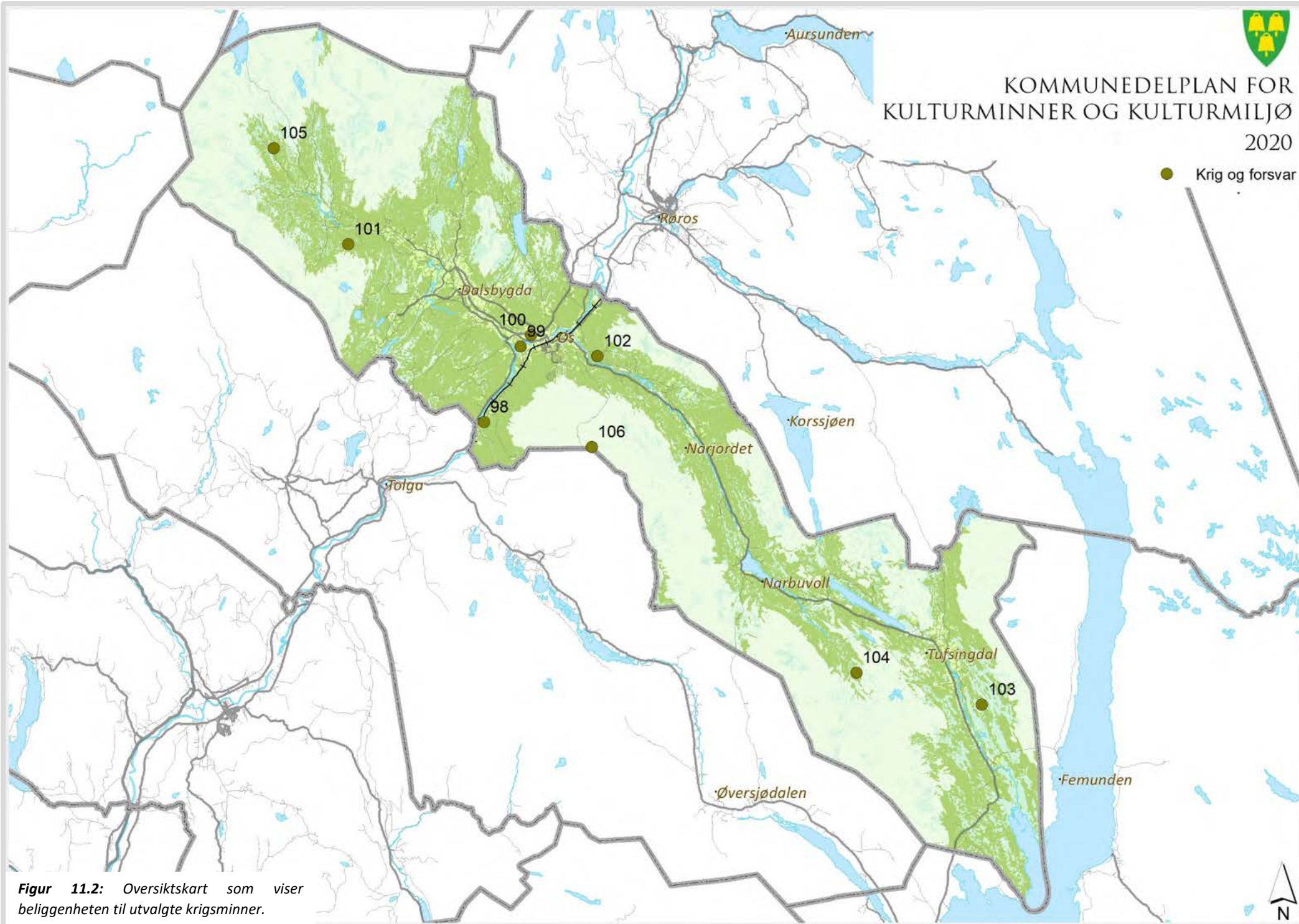
Nr.	Objekt	Hensynssone
98	Bombenedslag 2. verdenskrig, Hummelvoll	
99	Stillinger ved Os	
100	Osgardene	
101	Solskinnsrabben	*
102	Milorghula	H570_26
103	Våpenfurua	
104	Den nordlige fluktruta i Nord-Østerdal	
105	Hendelsen ved Sättåhaugen	*
106	NATO-anlegget	

*= Ligger innenfor Landskapsvernområdet Vangrøftdalen og Kjurrudalen

KOMMUNEDELPLAN FOR KULTURMINNER OG KULTURMILJØ 2020

● Krig og forsvar

Figur 11.2: Oversiktskart som viser beliggenheten til utvalgte krigsminner.

98 Bombekrater etter 2. verdenskrig, Hummelvoll

Ved Hummelvoll, bare 50 meter fra veien, kan man ennå se tydelige spor i landskapet etter et bombenedslag.

Tyskerne brøt gjennom ved Åsta bru, sør for Rena 21. april 1940, og formelig raste oppover Østerdalen. Hurtigheten var en del av deres strategi. 23. april kom de gjennom de norske stillingene ved Kroken i Stor-Elvdal og Lønnerusta i Rendalen. 24. april inntok den tyske troppen Tynset. Til sammen var dette rundt 1000 mann.

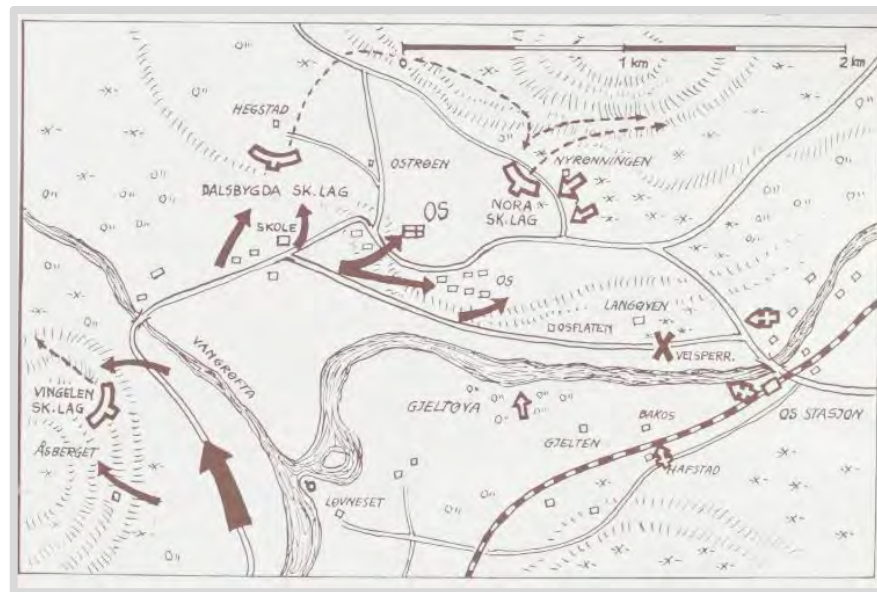
Den norske styrken på Tynset hadde raskt forflyttet seg med tog nordover til Røros. Under et opphold på Ternes ble toget utsatt for et bombeangrep. Tyskerne fikk fulltreffer på ei vogn, og flere soldater ble drept. Toget gikk videre. Da det kom til Os ble det igjen angrepet av fiendens fly. Denne gang ble ingen drept eller såret, men det fortelles om farlige situasjoner da elevene ved Os skole var på vei hjem fra skolen. Ved Røstefossen var det et nytt angrep, men også dette ble mislykket.

99 Stillinger ved Os

I og ved Os var det flere stillinger med både sivile frivillige, og norske, svenske og finske soldater.

1. mai tok fenrik Jon Øyen (Os) kontakt med major Rød på Røros. Rød opplyste at Wraals kompani ville forflytte seg til Os samme dag. Fenrik Stenviks norske styrke på 36 mann skulle bli liggende igjen i Djupsjølia, øst for Røros, som reserve. Ei avspora jernbanevogn ved Hafstad skulle hindre at tyskerne kom med jernbanen. Fenrik Øyen oppfordra de tre skytterlaga Os (Nora), Dalsbygda og Vingelen om å delta i eventuelle kamper mot tyskerne. Nora skytterlag stilte med 20 mann i uniformer, Dalsbygda deltok med 12 mann i forsvinningsdrakter med nasjonalitetsarmbind, og Vingelen stilte med 12 mann i sivil bekledning og nasjonalitetsarmbind. Samtlige skytterlagssoldater sto under ansvarlig militær kommando av fenrik Øyen, som igjen stod under major Rød. De var alle

regulære soldater ifølge Genevekonvensjonen. (Myre 2020). Resten av de norske styrken besto av norske, svenske og finske soldater.

Figur 11.3: Kartriss som viser hvor kamphandlingene foregikk i Os 2.mai 1940. Illustrasjon fra Andreas Huges bok «Kampene i Norge 1940».

Kampene tok rundt 10 timer. De norske styrkene var sjanseløse mot avanserte tyske automatvåpen. Den norske styrkens fortrinn var lokalkunnskap, samt det å håndtere ski i rått snø. De norske hadde i alt tre falne; den sivile og våpenløse bonden Mikkell Os, soldaten Lars Christian Sparby og den finske mitraljøs skytteren Georg William Engstrøm. Fem ble såra (Myre 2020).

Det er påstått at 37 tyske soldater falt i og ved Os. Dette er ubekreftet. Fire er gravlagt ved Os kirke. Ved Os kirke, står også en minnestein etter slaget på Os 2. mai 1940.

100 Osgardene

Kvelden 2. mai kom tyskeres fryktelige hevnaksjon da de seks Os-gardene ble satt i brann. Os sitt eldste garstun, et klyngetun, ble lagt i aske. Dagen etter tente tyskerne på to gardar til; Malimoen og Nygarden. I alt 27 bygninger brant ned, bare noen få stabbur sto igjen. Minst 115 husdyr brant inne.

Folka på Osgardene hadde 2. mai søkt tilflukt i ei utløe på et jorde ovenfor Osgarden. Da de så gardene deres begynte å brenne, sprang de fram fra sitt skjulested. De ble imidlertid stoppa av tyskerne, tatt til fange og ført som gisler til Os skole. På veien dit måtte de gå forbi fire falne soldater som lå ved et hushjørne. Etter ankomst Os skole ble to eldre kvinner og en tenåringsgutt sluppet fri. De andre måtte bli igjen som gisler i to døgn. Tyskerne samlet også flere gisler fra andre gårder. Til sammen ble det tatt 26 gisler.

Figur 11.4: Osgardene ble satt i brann av tyskerne etter kampene 2.mai.
Foto: Trygve Aas

3. mai fant tyskerne liket av den finsk-svenske mitraljøsekytteren Georg William Engstrøm. De fant hans pass, som gav opplysninger om nasjonaliteten, og dermed bekreftet det som bygdafolk allerede hadde hevdet; at det var finlandsfrivillige, og ikke bygdafolk, tyskerne hadde kjempa mot dagen før. Man antar med ganske stor sikkerhet at dette funnet fikk tyskerne til å stoppe brenninga av bebyggelsen på Os. Gislene ble også etter hvert satt fri. (Myre 2020).

101 Solskinnsrabben, Vangrøftdalen

Under andre verdenskrig hadde tyske styrker en flyobservasjonspost ovenfor Fossgruva (objekt 74) i ca. ett års tid (1942-1943). Her hadde man utsikt vidt omkring.

Vaktstyrken bodde i stigerboligen som tilhørte gruva.

Figur 11.5: Utsikt fra Solskinnsrabben.
Foto: ukjent

102 Milorghula

Motstandsbevegelsen måtte, naturlig nok, arbeide i det skjulte. Faren var alltid tilstede for angivere og arrestasjoner. Fra 1941 til 1945 ble tre distriktsledere for Milorg D26 i Nord-Østerdalen arrestert i tur og orden. Trass i dette viste det seg at Fjellregionens store fjellområder var godt egnet for en skjult form for motstandsarbeid. Her var det gode muligheter for mottak av flyslipp med både mannskaper utenifra, våpen og annet utstyr. Regionens lange grense mot Sverige ga gode muligheter for kurrèrvirksomhet for heimestyrkene (Milorg), og flykningeruter for dem som av sikkerhetsgrunner måtte søke tilflukt over riksgrensen. På grunnlag av dette ble det etablert flere baser for Milorgs virksomhet i regionen, blant annet i Alvdal vestfjell og ved riksgrensen i Grøtådal (Østgård 2001).

Figur 11.6: Milorghula
Foto: Jon Holm Lillegjelten

I tillegg til disse hovedbaseene, ble det etablert en rekke mindre baser nærmere befolkningssentrene. Det gjaldt både å dekke behovet for lagring av utstyr, men også for midlertidige opphold under dekkoperasjoner. Spesielt

interessante baser i denne forbindelse er de såkalte «Milorghulene». Dette var huler gravd i bakken og kamuflert for innsyn.

Ved Nøra, i et bekkedar med åpning mot nord-vest, ligger en slik Milorghule. Den er framdeles godt synlig, men man må vite hvor den er for å finne den. Og det var vel også meninga. Den ligger 200 m. fra gammelveien, ved gamle Flygelen hoppbakke.

Milorg

Milorg, den militære motstandsorganisasjonen i det okkuperte norske området 1940–45.

Britene så først med skepsis på Milorg og foretrakk å operere på egen hånd, men dette viste seg uhensiktsmessig, og i krigens slutfase var samarbeidet fortrolig.

103 Våpenfurua

Et avtalt sted, hvor man kunne gjemme våpen. Furua er kløvd, og har slik både et spesielt og praktisk utseende for formålet.

104 Den nordlige fluktruta i Nord-Østerdal

På strekningen mellom Halden og Røros var det rundt 60 ulike fluktruter til Sverige under andre verdenskrig.

Milorgs arbeid med å organisere fluktruter begynte allerede høsten 1941. Fart i arbeidet ble det høsten 1943. Da ga områdesjefen på Os ordre til Mauritz Svensen på Jonasvollen om å bygge ut kontakter rundt Femund med tanke på trafikk til og fra Sverige. Det kom i stand to fluktruter fra Nord-Østerdalen til Sverige, en nordre og en søndre.

Den nordlige gikk fra Os over Narjordet, til Femundshytta, Grøtådalen, og over til Sverige (*Grandum*). Det skal ha vært flere flyktingeloser østover på dalom (*Myre 2005*).

Svensketrafikken

Svensketrafikken er en betegnelse på flukt til Sverige under okkupasjonen 1940–1945. Rundt 50 000 nordmenn klarte å flykte til det nøytrale nabolandet. Blant disse var rundt 1000 jøder, mens de andre i hovedsak var personer som var ettersøkt av okkupasjonsmyndighetene. Flyktingene fikk hjelp av grenseloser, lokalkjente som førte dem langs flyktningrutene. 96 flyktinger omkom. 31 av dem døde under selve flukten, tretten ble skutt under fluktforsøk etter å ha blitt pågrepet og 52 døde eller ble henrettet i fangenskap.

Figur 11.7: Mange sivile nordmenn, både menn, kvinner og barn, flyktet til Sverige under andre verdenskrig. Bildet viser en ukjent norsk familie på vei mot grensen. Ukjent fotograf/Riksarkivet.

105 Såttåhaugen

Det hadde vært mange sabotasjeaksjoner på samferdslinjene til tyskerne, og det ble gitt ordre om å finne sabotørene. Alpejegerne var opptatt på andre fronter, og tyskerne hadde derfor ingen spesialstyrker ledige for slike oppdrag. Resultatet var at de måtte sette inn vanlige soldater som ikke var fjellvant, og mange hadde aldri gått på ski.

I januar hadde tyskerne fått nyss om at sabotørene befant seg i fjellområdene på Gauldalsvudda/Forollhogna. Det ble derfor beordret styrker inn her for å lete. Det var tyske troppetransporter både fra Soknedal, Budal, Singsås, Hessdalen, Dalsbygda og Kvikne. Hele fjellet var omringet. Det sies at troppe som skulle inn Vangrøftdalen var 75-100 mann. Øyenvitner forteller om dårlige skiferdigheter og svært dårlig bekledning da de passerte Dalsbygda i nærmere -30 grader midt i januar 1945. Mange var utslitte allerede da. Det var mange fall. Øverst i Brattåsen falt en soldat og brakk beinet like nedenfor Smedåskrysset. (Ousten 1990)

En del gardbrukere fra Os var kommandert til å kjøre utstyr og proviant nordover. Tyskerne hadde nok ment å få dem til å kjøre helt til Såttåhaugen, men kjørerne fikk dem til å forstå at dette var umulig på grunn av snømengden. Første dag kom de ikke lenger enn til Løvli. De kom etter hvert til Jotvollen. (Ousten 1990)

Noen dagere senere ble fem gardbrukere fra Dalsbygda utkommandert. På veg nordover forteller de om at de hører susen og larmen i fjellet. Uværet var på veg. Ved Foskleiva braket det løs. Det var så vidt de kunne skimte hesten foran da de tok seg til Mastukåsa, for å søke ly der. Neste dag løyet vinden, og de kom fram til Jotvollen. (Ousten 1990)

Svært medtatte tyske soldater begynte å komme i retur fra Såttåhaugen. De klarte knapt å stå, og det var mange forfrysninger. En var allerede død. Bøndene fraktet soldater fram igjen fra seterdalen, og til Os skole. Her hadde tyskerne opprettet lasarett for de sårede. (Ousten 1990)

Rester etter ytterligere fire døde tyskere ble funnet i fjellet ved Såttåhaugen sommeren 1945. Tre ble funnet i Snudda, ett skjelett ble funnet nærmere Forollhogna senere på sommeren.

Inn mot Forollhogna gikk også soldater fra Gauldalsvidda. Også flere av disse omkom. Til sammen ble det funnet 11 hjelfrosne soldater etter manøveren. Krig har mange skjebner. Dette kan illustreres ved at det i lommen på en av de døde soldatene, ble det funnet et brev han hadde skrevet til sine foreldre. Dette avsluttes med: «jeg forbanner Hitler» (Langås 2015).

Figur 11.8: Levninger etter døde tyskere ble båret fram til Såttåhaugen.

Foto: Anno museum

106 NATO-anlegget, Gråhøgda i Hummelfjell

Fra slutten av 1950 og fram til slutten av 1980-tallet ble det planlagt, bygget, driftet og avviklet en stor radarstasjon på toppen av Gråhøgda (1542 moh), Hummelfjell.

Anlegget besto av tre radarhoder med stor utgangseffekt av høyfrekvent radiostråling. Informasjon fra radarene ble brukt av forsvaret for overvåkning av NATOS yttergrense mot øst. Radaranlegget på Os var bare en av flere stasjoner som lå med jevne mellomrom fra Nord-Norge til Tyrkia. På det meste var 40 personer ansatt ved stasjonsavdelingen.

Figur 11.9: Radarhoder på Gråhøgda. Fotografert på slutten av 1960-tallet.
Foto: Erik Haagensen

Som en del av drifta ble det anlagt en taubane fra Saravollen i strak retning opp mot Gråhøgda. Dette er en strekning på 5 km. På toppen ble det anlagt en treoverbygning med plattform slik at personell og materiell kunne lastes av i le for vær og vind. Ved nedre stasjon ved FV28 var det også en treoverbygning.

Banen ble bygget i tidsrommet 1958 – 1960. Hensikten med den var først å frakte byggematerialer og teknisk utstyr til Luftforsvarets radarstasjon på toppen av Hummelfjellet, og siden være en lettvent adkomstmulighet for

personell, altså radarteknikere og operatører. Banen ble levert av det tyske firmaet Pohligh Seilbahn i Köln, og var 5,4 km lang. En tur opp eller ned tok ca en halv time. Dalstasjonen lå på ca 700 moh og toppstasjonen på 1540 moh. Det var 25 master. Det lengste spennet mellom 2 master (mast 20 og 21) var 640 m. Mast nr. 21 var den høyeste, 34,13 m. høy.

Figur 11.10: Taubanen opp til Gråhøgda, fotografert 1962.
Foto: Arne Dag Røkke, Anno museum

Både taubaneanlegget og radarhodene er i dag demontert og fjernet, men man kan finne rester etter fundamentet til taubanemastene. Etter nedleggelsen har Forsvaret hatt sendeutstyr og mast stående. Restene av taubaneanlegget med bygninger er det nå Telenor som har overtatt.

I 2019 fikk Forsvarsbygg i oppdrag fra stortinget om å bygge nye og/eller oppgradere eksisterende radaranlegg over hele landet. En av de nye radarene skal ligge på Gråhøgda. De nye radaranleggene skal bidra til å styrke Norges forsvarsevne, og være NATOs øyne i nord.

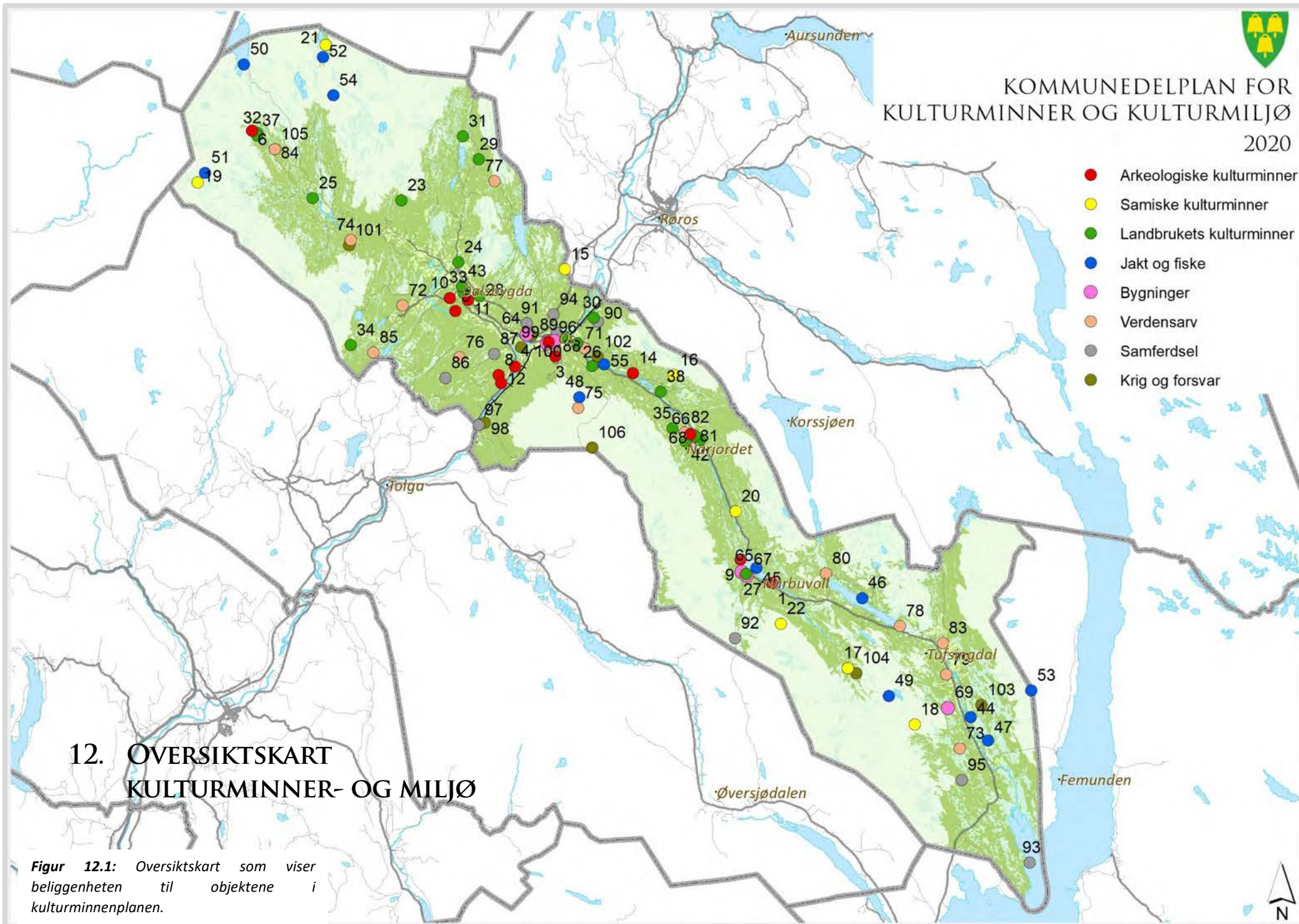
Målsettinger kulturminner knyttet til krig og forsvar:

- Sette i stand og formidle Milorg-hula.
- Dokumentere og skilte spor etter stillinger og andre hendelser etter andre verdenskrig i Os.

KOMMUNEDELPLAN FOR KULTURMINNER OG KULTURMILJØ 2020

- Arkeologiske kulturminner
- Samiske kulturminner
- Landbrukets kulturminner
- Jakt og fiske
- Bygninger
- Verdensarv
- Samferdsel
- Krig og forsvar

12. OVERSIKTSKART KULTURMINNER- OG MILJØ

Figur 12.1: Oversiktskart som viser beliggenheten til objektene i kulturminnenplanen.

13. BESTEMMELSER OG RETNINGSLINJER

13.1. BESTEMMELSER

Automatiske- og vedtaksfredete kulturminner skal ivaretas iht. Kulturminneloven. I områder hvor det finnes eksisterende reguleringsplaner som omhandler kulturminner, er reguleringsplanene gjeldende. Innenfor Forollhogna nasjonalpark, Landskapsvernområdene i Vangrøftdalen og Kjurrudalen, og innenfor utvalgte kulturlandskap, er fastsatte bestemmelser og retningslinjer tilknyttet de ulike områdene gjeldende.

Kulturminner, kulturmiljøer og kulturlandskap som er prioritert i kommunedelplan for kulturminner og kulturmiljø i Os, skal håndteres med bevissthet i saksbehandling og planprosesser i kommunens planlegging og saksbehandling.

Hensynssoner som ligger innenfor kjerneområder i nominasjonsdokument for Verdensarvområdet Røros Bergstad og Circumferensen (2010), og/eller beskrevet som særlig verdifulle i Forvaltningsplan for verdensarvområdet (2020), skal behandles særskilt aktsomt.

Ved søknad om nye tiltak innenfor hensynssonene, skal det foreligge dokumentasjon/tegninger av hvordan nye tiltak tilpasses eksisterende kulturminne/ -miljø/ -landskap. Dokumentasjonen skal vise både nær- og fjernvirkning. Nye byggetiltak skal forholde seg til eksisterende bebyggelsesstruktur. Her vil en vurdering av spesielt byggehøyde og volum være viktig. Regional kulturminneforvaltning skal gis anledning til å uttale seg før vedtak.

For de hensynssoner som omfatter/berører eksisterende veganlegg, tillates normal drift, bruk og vedlikehold.

Tekniske innretninger i kulturmiljø, herunder også skilt og reklame, skal gis en diskret utforming, og ha en plassering, materialbruk og fargevalg som harmonerer med områdets karakter og tradisjon. Slike innretninger kan ikke settes opp uten at kommunen på forhånd har gitt samtykke. Særlig skjjemende tiltak av denne art er ikke tillatt.

13.2. RETNINGSLINJER

Bygge- og anleggstiltak skal ikke bryte åsprofiler, landskapssilhuetter og horisontlinjer. Karakteristiske trekk i kulturlandskapet, som topografi, trerekker, veifar, bruer, landskapsrom, vegetasjon, steingjerder og lignende skal så lang som mulig ivaretas.

Der hvor det er naturlig og hensiktsmessig bør prinsippene for universell utforming (UU) legges til grunn for planlegging/oppgradering av bygg/konstruksjoner og uteanlegg. UU-målene må avveies i forhold til natur/terreng og kulturminnevern. I tillegg det som er mest hensiktsmessig og økonomisk forsvarlig.

Det er utarbeidet «*Byggeskikksveileder. Forollhogna nasjonalpark med tilliggende landskapsvernområder*» (2020). Veilederen bør ligge til grunn for alle seterlandskap i kommunen.

Begrunnelse og tydeliggjøring for hvordan de ulike objekt er vurdert, og hva som er viktig, er beskrevet i kulturminneplanens rapport.

14. HANDLINGSPROGRAM 2020-2024

Tiltak	Tema	Ansvar	Gj.føringsår
Etablere gode rutiner for behandling av saker som berører kulturminner og kulturmiljø, oppfølging av kulturminneplanen, og i sammenheng med annet planverk.	Generelt	Kommunen v/Plan- og byggesaksbehandling	Kontinuerlig
Arbeide for å få ansatt kulturminneforvalter i kommunen. Enten egen, eller i samarbeid med andre kommuner i Nord-Østerdal.	Generelt	Os kommune	Snarlig
Søke muligheter for ny bruk av tomme, verneverdige bygg og andre kulturminner.	Generelt	Os kommune	Kontinuerlig
Legge til rette for vedlikehold av kulturlandskapet ved aktiv beiting. Ved hjelp og bruk av informasjon om tilskuddsordninger, og bruk og produksjon av skjøtselsplaner.	Landbruk	Kommunen v/Landbruk	Kontinuerlig
Legge til rette for at skolen og frivillige bruker planen i kulturminneprosjekter, gjerne i samarbeid med verdensarvsenteret.	Generelt	Kommunen v/kultur og oppvekst, verdensarvsenteret	2021
Velge objekter fra ulike deler av kulturminneplanen, og etablere god tilrettelegging og formidling i form av informasjonstavler, parkering, skilting eller arrangementer.	Generelt	Kommunen v/kultur	2022-2024
Vedlikehold/oppdatering av eksisterende natur- og kultursti i Nørdalen.	Arkeologiske kulturminner	NKK	Kontinuerlig
Vedlikeholde og oppdatere natur- og kultursti ved Såttåhaugen. Informasjon og markedsføring.	Kulturminner fra flere av planens kapitler	Nasjonalparkforvalter, grunneiere	2021
Vedlikehold, skjøtsel, samt merking av fiskeveier og stier	Fiske og fangst	Kommunen v/kultur, frivillighetssentralen	Kontinuerlig
Utarbeide skjøtselsplan for utvalgte arkeologiske kulturminner/-felt i samråd med grunneiere. Påfølgende kyndig rydding av fornminner/-felt.	Arkeologiske kulturminner	Kommunen/ Fylkeskommunen	2023
Synliggjøring og formidling av historie og kulturminner innen circumferensen, og tydeliggjøre Os sentrale plass innenfor kobbervetkets drift. Bygge nytt formidlingsbygg på Oddentunet.	Verdensarv	Kommunen, verdensarvforvalter	2020-2022
Lage kart over ferdselsveier i kommunen for de ulike århundrer, deriblant vinterveier benyttet av kobbervetket. Delta i ferdselsåreprosjektet.	Arkeologiske, verdensarv, samferdsel.	Kommunen v/kultur, Rørosmuseet	2022
Systematisk registrering av flere områder for arkeologiske/samiske kulturminner	Arkeologiske- og samiske kulturminner	Kommunen, sametinget, Rørosmuseet	2021
Tilstandsrapport på konkrete gårds- og seteranlegg som forarbeid til istandsetting og formidling, eksempelvis klyngetunet i Østgarden.	Landbruk	Kommunen v/landbruk og kultur	2023-2024
Restaurering og formidling av Milorg-hula	Krig og forsvar		2022
Dokumentere og skilte spor etter stillinger og hendelser fra andre verdenskrig	Krig og forsvar	Kommunen v/kultur	2023-2024
Revidere handlingsplan og supplere/revidere kulturminneplan.	Generelt	Kommunen v/plan	2024 +

15. LITTERATURLISTE

Askeladden.no: www.asketadden.ra.no/sok/

Barth, Sonja og Edvard K. (1984): Falkefangrertufter og falkefangst i Sør-Norge. Artikkel i Norsk Skogbruksmuseums årbok nr. 10 (1982-1984)

Gjestland, Truls (1994): Smeltehytter ved Røros kobberverk. Bergstudentes forening og Olavsgruvas venner

Bergstøl, Jostein (2003): Gravene i fangstmarka – hvem ligger der og hvorfor? I På vandring ifortiden. Mennesker og landskap i Gråfjell gjennom 10.000 år. Red. Hilde R. Amundsen, Ole Risbøl og Kjetil Skare. NIKU Tema 7:53-57.

Digitalmuseum.no: www.digitalmuseum.no

Dåsnes, Ragnhild og Bækken, Arne Ingar (1992): Meieriene i Os. Østlandsmeieriet Os

Espelund, Arne (2011): Jernvinna i Os og Tolga: smiearbeid. Arketype forl. i samarbeid med historielaga i Os, Tolga, og Vingelen skole- og kirkemuseum

Fjellheim, Sverre (1999): Samer i Rørostraktene. Eget forlag.

Gjermundsen, Jon Ola (2001): Bygdabok for Os, bind 1-3. Os kommune

Grue, Per J. (2004): Fiskeoppdrett gjennom 80 år. Historia om jaktalget og fiskeforeninga i Vangrøften.

Grue, Thoralf (1943): Os i Østerdalene. Røros: Ødegårds trykkeri

Hagen, Ellen (2015): Falkejakt - kunsten å jakte med rovfugl. I "Frå haug ok heiðni" nr. 1 2015

Hvamstad, Per (2014): Østerdalsstuer – lokal bygningstype med stor symbolverdi

Haarstad, Kjell (1992): Sørsamisk historie. Ekspansjon og konflikter i Rørostraktene 1630-1900. *Trondheim: Tapir.*

Jacobsen, Harald og Jørn-R Follum (1997): Kulturminner og skogbruk. Skogbrukets kulturinstitutt.

Jernbaneverket (2015): Liste over fredete, vernede og verneverdige baner, miljøer og objekter i jernbanen.

Komissar, Mariann (2002): Kurositet, kunst eller artefakt? I Johansen, Anders, Losnedahl, Kari Gaarder og Ågotnes, Hans-Jakob (red.). (2002): *Tingenes tale, innspill til museologi*. Bergens Museums skrifter nr. 12, Universitet i Bergen.

Kroken, Inge (2020): Muntlige overleveinger

Kulturnett Møre og Romsdal:

<https://digitaltmuseum.no/011085440266/ulvestua-i-nesset>

Lahn, Tore (2018): Vurdering av kulturminner i Os sentrum. Hedmark Fylkeskommune.

Lahn, Tore (2020): *Ferdasgården Holla*. Innlandet Fylkeskommune.

Lillegjelten, Jon Holm (2009): *Høs-Knut*, Årbok for Nord-Østerdalen 2009, Nordøsterdalsmuseet

Lillegjelten, Jon Holm (2012): Os og Narbuvoll kirker 150 år. En jubileumsberetning. Os og Narbuvoll menighetsråd.

Lillegjelten, Jon Holm (2019-2020): Muntlige overleveringer

Løpv, Anders (1994): «En samisk sitje går under på Gauldalsvidda år 1811». Festskrift til Ørnulv Vorren. Tromsø: Tromsø museum.

Meli, Jon (2005): Den «ukjente» gruva i Dalsbygda, i Hembygda. Kulturseksjonen Os kommune

Midtdal, John (1991): Tufsingdalen, gårder og slekter.

Midtdal, John (1995): Tufsingdalen, i krigens dager 1940-1945.

Miljolare.no: www.miljolare.no

Naturbase.no: www.naturbase.no/kart/

Ousten, Ola P (1990): Tyskernes lille «Armfeldt-felttog». Hembygda

Reitan, Anders (1936): Ålen. Trondhjem.

Rekdal, Y. (2008): Vegetasjon og beite i Vangrøftdalen, Kjurrudalen og kringliggende fjellområde. Rapport 11/08. Norsk Institutt for skog og landskap, Ås.

Riksantikaren.no: www.riksantikvaren.no

Ryen, Asbjørn (2020): Kølbrekking, kølkjøring og bosetting fra Narjordet mot Drevsjø. Røros museums- og historielag

Ryen, Ingar M. og Aamo, Petter (ukjent): Gruvedrift i Os. En del bakgrunnsstoff samlet til bruk i skolene i Os.

Sandlund, Odd Terje (1986): Sikfisket i Tufsinga. Særtrykk av årbok nr. 11, Norsk skogbruksmuseum.

Spangen, Amund (2009): Barfrøstuer i Os.

Spangen, Amund (2009): Seterliv og bygeskikk. Bruk, vern og vedlikehold av setrer i Os i Nord-Østerdalen. Hedmark fylkeskommune og Fylkesmannen i Hedmark med støtte fra Os kommune.

Severinsen, Anne (2011): Samene på Gauldalsvidda i 1811 – overgrep, etterspill og konsekvenser

Statens vegvesen (1982): Gamle veger og bruer i Hedmark Fylke

St.meld. nr. 16 (2004-2005): Leve med kulturminner